ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

RZESZÓW 2015 VOLUME 10

Institute of Archaeology
Rzeszów University

FUNDACJA RZESZOWSKIEGO OŚRODKA ARCHEOLOGICZNEGO

RITUALS IN THE PAST

ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

RITUALS IN THE PAST

Rytuały w przeszłości

FUNDACJA RZESZOWSKIEGO OŚRODKA ARCHEOLOGICZNEGO
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

VOLUME 10

RITUALS IN THE PAST
Rytuały w przeszłości

Edited by / Redakcja
Leszek Gardeła & Agnieszka Půlpánová-Reszczyńska

Rzeszów 2015

Editor
Andrzej Rozwałka
arozwalka@archeologia.rzeszow.pl

Editorial Secretary
Magdalena Rzucek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editors
Leszek Gardeła
Agnieszka Půlpánová-Reszczyńska

Editorial Council
Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers
Sarah Croix – Medieval and Renaissance Archaeology, School of Culture and Society,
Aarhus University / Sydvestjyske Museer (Ribe), Denmark
Frog – Folklore Studies, Department of Philosophy, History, Culture and Art Studies,
University of Helsinki, Finland
Dawid Kobiałka – Independent researcher
Włodzimierz Rączkowski – Institute of Prehistory,
Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland
Jerzy Sikora – Institute of Archaeology, University of Łódź, Poland
Sławomir Wadyl – Institute of Archaeology, University of Warsaw, Poland
Mirosława Zabilska-Kunek – Institute of Archaeology, University of Rzeszów, Poland

Translation
Leszek Gardeła

Photo on the cover
Drinking horn. Photo by Klaudia Karpińska
Grave 178 from Kopparsvik, Gotland. Copyright by ATA, Riksantikvarieämbetet

Cover Design
Piotr Wisłocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing
Oficyna Wydawnicza ZIMOWIT

FUNDACJA RZESZOWSKIEGO OŚRODKA ARCHEOLOGICZNEGO

Abstracts of articles from Analecta Archaeologica Ressoviensia are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address
Institute of Archaeology Rzeszów University
Moniuszki 10 Street, 35-015 Rzeszów, Poland
e-mail: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Articles / Artykuły

Leszek Gardeła and Agnieszka Půlpánová-Reszczyńska
Cult and Ritual in Polish Archaeology: Past Research and New Perspectives 9
Kult i rytuał w archeologii polskiej. Zarys dziejów badań i nowe perspektywy 22

Howard Williams
Death, Hair and Memory: Cremation's Heterogeneity in Early Anglo-Saxon England 29
Śmierć, włosy i pamięć: Różnorodność kremacji we wczesno-anglosaskiej Anglii 58

Matthias S. Toplak
Prone Burials and Modified Teeth at the Viking Age Cemetery of Kopparsvik: The Changing of Social Identities at the Threshold of the Christian Middle Ages 77
Pochówki na brzuchu i zmodyfikowane zęby na cmentarzysku w Kopparsvik w epoce wikingów. Zmiany tożsamości społecznej na progu chrześcijańskiego średniowiecza 93

Leszek Gardeła
Face Down: The Phenomenon of Prone Burial in Early Medieval Poland 99
Odwróceni. Fenomen pochówków na brzuchu w Polsce wczesnośredniowiecznej 123

Tomasz Kurasiński
Burials with Buckets in Early Medieval Poland: A Pagan or Christian Custom? 137
Chowanie zmarłych z wiadrami we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich. Zwyczaj pogański czy chrześcijański? 179

Kamil Kajkowski
The Dog in Pagan Beliefs of Early Medieval North-Western Slavs 199
Pies w wierzeniach pogańskich wczesnośredniowiecznych Słowian Północno-Zachodnich 226

Anne Hofmann
Drinking Horns in Old Norse Culture: A Tradition Under Examination 241
Rogi do picia w kulturze ludzi Północy: Studium tradycji 258

Izabella Wenska
Sacrifices among the Slavs: Between Archaeological Evidence and 19th Century Folklore 271
Ofiary u Słowian: pomiędzy znaleziskami archeologicznymi a dziewiętnastowiecznym folklorem 295

Seweryn Szczepański
Old Prussian "Baba" Stones: An Overview of the History of Research and Reception. Pomesanian-Sasinian Case 313
Baby pruskie – z dziejów badań i adaptacji kulturowej. Casus pomezańsko-sasiński 346

Kamil Karski
Ritual Roots of Memory (About Things) 365
Rytualne źródła pamięci (o rzeczy) 381

Review / Recenzja

Klaudia Karpińska
(review) Bettina Braunmüller, *Ritual, Tradition und Konvention – Wikingerzeitliche Opferfunde in Altdänemark*. 2 Vols. Bonn 2013: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie: Band 241, 452 pp. + 444 pp. 395
Recenzja: Bettina Braunmüller, *Ritual, Tradition und Konvention – Wikingerzeitliche Opferfunde in Altdänemark*, Volume 1–2, Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie: Band 241, 2013, 452 s. + 213 ilustracji + 16 map, 444 s. + 263 ilustracje + 299 map 402

ARTICLES / ARTYKUŁY

ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA
VOLUME 10 RZESZÓW 2015

Howard Williams*

Death, Hair and Memory: Cremation's Heterogeneity in Early Anglo-Saxon England

ABSTRACT

Williams H. 2015. Death, Hair and Memory: Cremation's Heterogeneity in Early Anglo-Saxon England. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10, 29–76

This article reconsiders and extends the interpretation of the heterogeneity of early Anglo-Saxon (*c.* AD 425/50–570) cremation practices and their mnemonic and ideological significance. Cremation burials frequently contain grooming implements (combs, tweezers, razors and shears), often unburnt and sometimes fragmented. The addition of these items to graves can be explained as a strategy of 'catalytic commemoration' which assisted in choreographing the transformation and selective remembering and forgetting of the dead by the survivors. This article explores new evidence to reveal the varied character and fluctuating intensity of these practices among cremating communities across southern and eastern England during the fifth and sixth centuries AD. The evidence suggests new insights into how and why cremation was selected as an ideology of transformation linking the living and the dead.

Keywords: Anglo-Saxon, combs, cremation, grooming implements, memory.

Received: 3.07.2015. **Revised:** 28.01.2016. **Accepted:** 7.02.2016.

Introduction

Given the partial and unreliable historical data, archaeological sources have frequently been quarried in search of 'Anglo-Saxon paganism'. In recent work, important attention has been paid to art (e.g. Pluskowski 2011) and landscape locales with religious significance (Semple 2011). Meanwhile, amulets and artefacts (e.g. Meaney 1981; Wilson 1992; Brundle 2013) and possible shrines (Blair 1995) have been investigated. In addition, many dimensions of the burial record have received attention and reappraisal in relation to Anglo-Saxon paganism. There have been attempts to regard cremation and furnished inhumation burial as inherently 'pagan' in context and content (Wilson 1992). Meanwhile, the decline of furnished burial has been frequently linked to the influence of the Christian faith and, more particularly, to clerical intervention (Filmer-Sankey, Pestell 2001; Hoggett 2007; Hines *et al.* 2013). Exploring specific dimensions of early Anglo-Saxon mortuary

* Department of History and Archaeology, University of Chester, Parkgate Road, Chester CH1 4BJ, United Kingdom; howard.williams@chester.ac.uk

practice in terms of ritual practice and religious belief has been more profitable, including work on the sacrifice of animals in funerals (Bond 1996; Fern 2007; Pluskowski 2011), the role of art in mortuary display (e.g. Richards 1992) and artefacts added during the back-filling of graves (King 2004). Consideration has also been given to reinterpreting the religious characteristics of exceptionally high-status burials (e.g. Carver 2000; 2005; Dobat 2006; Williams 2011a; Price, Mortimer 2014) as well as bids to identify the graves of ritual specialists (Dickinson 1993; Geake 2003; Reynolds 2009, 72–75).

This article explores another avenue, taking its inspiration from the invaluable overview of Aleks Pluskowski (2011) on early Anglo-Saxon ritual and belief. Pluskowski advocates an optimistic view of the potential for the diversity of early Anglo-Saxon mortuary practice to reveal a plurality of 'Anglo-Saxon paganisms' entangled in practices and routines of transforming and commemorating the dead. Likewise, I advocate mortuary practice was indeed a religious environment but that this cannot be discerned by 'reading off' belief from furnished graves. Equally, we need to remain critical of the cultural and racial baggage inherent in the search of Anglo-Saxon paganism since Victorian times. This remains a tenacious dimension of popular understandings of 'Germanic' pagan religion to this day (see Content, Williams 2010). Instead our search for a plurality of 'Anglo-Saxon paganisms' must hinge less on exploring exceptional burials and exotic objects *per se*. More attention needs to be paid to working contextually with the data available on a range of scales, evaluating our previous arguments and adapting them in the light of new data.

To his end, I propose we adapt Neil Price's approach to mortuary practices as 'bodylore' (Price 2008): the results of practical and material engagements with the person's corporeal transformation upon death. From this perspective, the repeated, embodied and practical stages of managing the cadaver can be considered an important means by which concepts of the person and memories were constituted and reproduced among early Anglo-Saxon communities (see also Nilsson Stutz 2003; Williams 2006; Price 2010). The funeral can be theorised as a *châine operatoire* of practical and embodied techniques by the living that served to transform the social, cosmological and ontological elements of the dead person and situate them in social memory and mythology (Williams 2010; 2011a; 2011b; 2013). Indeed, such practices might

incorporate varied scales, tempos and disposal strategies in early Anglo-Saxon funerals. Through these ritual processes, both individual identities and 'dividual' concepts of the person were created and commemorated in early Anglo-Saxon communities through the selective remembering and forgetting of the dead. Rather than simply displayed in the final arrangement of the grave, the commemoration of personhood was achieved by the interaction, exchange and transformations linking people, animals, substances and things during mortuary procedures (Fowler 2004; Back Danielsson 2007, 243–256).

Taking this perspective affords us with the potential to re-focus our attention towards the modest and practical artefacts deployed in early Anglo-Saxon mortuary practices. In the context of early Anglo-Saxon cremation burials, the transformation of bodies by fire and subsequent post-cremation disposal are themselves profitably considered as ritual practices and technologies of remembrance within a broader ideological context of corporeal display and transformation. Equally though, the variability of such practices needs to be fully tackled. Focusing on the heterogeneity rather than normative practices allows archaeologists to discern contrasting strategies of transforming and commemorating the dead within different, broadly contemporary, communities across early Anglo-Saxon England.

There are many potential applications for this approach to early medieval archaeological data. In this study, I explore hirsuite hetereogenity: contrasting strategies in the significance of hair and grooming implements in early Anglo-Saxon mortuary practice. First, the article (re)evaluates previous work on this particular theme before investigating new evidence to revise and extend previous discussions of the role of hair management and transformation among the cremation burials of early Anglo-Saxon England (for broader reviews, see Williams 2003; 2007; 2014; Ashby 2014).

Rethinking combs and toilet implements in early Anglo-Saxon cremation burials

A thorough review of existing work on the role of grooming implements in early Anglo-Saxon cremation practice is an important dimension to this article. In previous work, I have analysed patterns and themes in the deployment of antler combs and toilet implements in early Anglo-

Saxon cremation graves (Williams 2001; 2002a; 2003; 2004a; 2005a; 2007; 2014). These items are the most frequent unburnt artefacts, only sometimes showing the effects of fire and hence they are in most instances 'grave-goods' rather than 'pyre-goods': they were added after the cremation and placed in urns together with burnt bones and ashes (Fig. 1).

Combs are frequently found without signs of fire damage but in fragments when retrieved from cremation burials. While often this might simply indicate their fragility, the presence of only one half in many graves has prompted the suggestion that, in some instances, the comb had been deliberately broken and the missing fragment was retained as a memento by mourners (e.g. Crummy 2007, 264).

Most commentators have regarded combs and toilet implements as symbolic of an idealised social persona in death (Richards 1987; Ravn 2003), or else they have side-stepped the specific significance of grooming implements (e.g. Wilson 1992, 139–140; King 2004, 226–227; Squires 2013). I have attempted to identify what sets these items apart and makes them important in the funeral, building on the suggestion that these were items with specific 'magic' and 'amuletic' function during funerals because of their efficacious association with hair: its cutting and management. This approach respectfully follows the lead

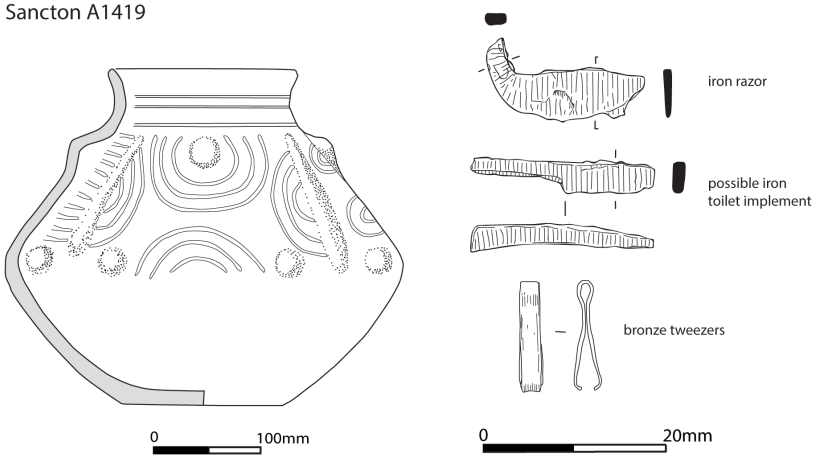

Fig. 1. An example of an early Anglo-Saxon cremation urn with toilet implements from Sancton (East Yorkshire). Redrawn after Timby 1993. Reproduced with permission
Ryc. 1. Przykład wczesno-anglosaskiej urny z przyborami toaletowymi z Sancton (East Yorkshire). Przerysowane na podstawie Timby 1993. Reprodukcja za zgodą autora

of a brief comment by T. C. Lethbridge (1951) regarding cremation burials from Lackford (Suffolk), as well as discussions of the varied use of amulets in early Anglo-Saxon contexts by Audrey Meaney (1981).

Inspired by their comments, I have argued that toilet implements and combs were both associated with hair management during rituals of mourning and commemoration. These items mediated the parallel transformations of mourners, cadaver and the soul of the deceased during the cremation and burial of the ashes. In particular, these items' association with the post-cremation stages of early Anglo-Saxon funerals might suggest they operated as mnemonic triggers, which I refer to as 'commemorative catalysts'. This is because I propose that grooming implements need not have been particularly valued 'objects of memory' in themselves and were not the subjects of commemoration. Instead they were items that facilitated, enabled and amplified social remembrance. In particular, grooming items might be considered part of a strategy of re-building the corporeality of the dead by providing ashes with a new surface and substance for burial in the cemetery (Williams 2003; 2007).

This interpretation was initially advanced during my doctoral research (Williams 2000) and subsequently developed through two research articles (Williams 2003; 2007) as well as within broader discussions of early Anglo-Saxon mortuary practice (Williams 2002a; 2004a; 2005a; 2006; 2010; 2011b). The significance of grooming implements in early Anglo-Saxon funerals contrasts with the significance of the biographies of weapons and dress accessories in particular. For weapons, while martial implements are an integral component of inhumation graves, it appears that they were rarely included in cremation burials (Williams 2005b). In identifying this clear contrast in the biographies of artefacts within the cremation process, we can recognise how burning the dead was a means of selective remembering and forgetting, and artefacts were strategically associated and disassociated from the ashes to articulate the selective remembrance of the dead in relation to survivors. Regarding cremation as an ideology of transformation emphasises how the funerals blurred together human and animal identities (Williams 2001; 2005c) and promoted the agency of cadavers and bones as a distinctive commemorative strategy (Williams 2004b). I have also explored the implications for understanding the choice of placing the dead within ceramic urns (Nugent, Williams 2012; Williams 2005c) and the dialectic

between cremation and inhumation practices operating within the same and neighbouring burial communities (Williams 2014).

This work has broader significance within and beyond early Anglo-Saxon England. For example, I have recently explored catalytic commemoration in early medieval (late Iron Age) Scandinavia (Williams 2013). Here I have argued that certain artefacts selected for incorporation in cremation burials were not intended primarily as citations of specific identities held in life or projected onto the dead but instead to facilitate the refashioning of memories through corporeal transformation. It has also inspired a wider, cross-cultural discussion of how researchers approach the 'archaeology of cremation' (Williams 2015). It also has implications for understanding the shared theme of hair and bodily transformation that can be discerned in certain aspects of contemporary early Anglo-Saxon art (see Brundle 2013; Ashby 2014) and a broader body-centred approach to early medieval mortuary practice (Williams 2006; Nugent 2011; Nugent, Williams 2012).

Critiques and self-critique

As these ideas have developed, they have received varied responses from other researchers. There seems to have been a general acceptance of the arguments in the academic literature. Notably, in the publication of the Mucking (Essex) cemeteries, the argument regarding the significance of hair and grooming is identified in the broader discussion of 'belief and status' (Hirst, Clark 2009, 631). While Hills and Lucy's (2013, 62–68, 314) definitive presentation of the toilet-sets and associated items at Spong Hill (Norfolk) mention, but do not appraise, previous work on the same subject (Williams 2007), Riddler and Trzaska-Nartowski in the same report reflect on the partial nature of my sample and refine my inferences regarding the age and gender associations of different comb types at Spong Hill (Riddler, Trzaska-Nartowski 2013; cf. Williams 2003). Significantly, they confirm the overall picture does not vary across the chronological phases at the Spong Hill cemetery and that antler combs of different types could be found with a range of age groups and individuals attributed as male and female, with a clear predominance among adults and a slight bias towards females (Riddler, Trzaska-Nartowski 2013, 144).

Other work takes a more critical stance on my arguments. Zoë Devlin's doctoral research levelled criticisms at my earlier discussions

(Williams 2003; 2004a), suggesting that they are 'not entirely satisfying' although she does not specify why (Devlin 2007, 24). She also suggested that my work did not adequately address why jewellery and weapons operated differently from combs and toilet implements although I did directly address this point in an article she does not cite (Williams 2005b). Significantly, Devlin (2007, 38) is in agreement with my work in many regards and recognises that combs and toilet implements do provide a different mnemonic relationship with the body than that offered by brooches and other dress items in early Anglo-Saxon cremation graves.

Where this author and Devlin seem to disagree is over how to interpret the distinction between grooming implements and dress accessories in particular. Devlin characterises toilet items and combs as symbols of 'personal' identities as opposed to the 'social' identities constituted and displayed through dress and weaponry. Superficially this seems a fair argument, but relies on a modern conception of private grooming versus public dress that may not be acceptable for the Early Middle Ages (cf. Ashby 2014). There are clear overlaps between the artefact categories: both dress and grooming items were aspects of daily regimes of body management and display: technologies of the body. Upon death, both categories could be utilised to present a range of facets of social identity including age, gender and kinship ties. Moreover, all these artefacts may have been employed of articulate *rites de passage* including the mortuary arena (see Williams 2003; 2007). Where dress and grooming implements may differ is in the fact that the latter (toilet items and combs) involved intimate interactions between people within the household setting. Combing and managing the hair of siblings, children, masters and mistresses might be among the tasks shared and thus defining relationships between household and family members. Certainly the intimate caring of cadavers might have been regarded as an extension of these quotidian tasks. Hence, hair management was no less social than dress in early medieval communities, but required actions that related to the body's surface that might have relied upon interactions with others. Moreover, grooming implements were uniquely associated with hair transformation and hence could have taken on specific roles in making apparent obligations and relationships between individuals and groups in life and death through the manipulation of the body's surface.

The work by Devlin and this author both regard grooming implements and other artefacts as key components of the technologies of the remembrance by which the social person was selectively remembered and forgotten during key stages of the mortuary process. We both advocate an adaptable framework within which to explore the material cultures, spaces and landscapes of death in the early medieval period using concepts of social memory. Yet there are further and important limitations to my research that Devlin does not identify, and some self-critique is necessary if we are to take forward our understandings of grooming implements in early Anglo-Saxon mortuary practice.

First, my previous work created an unnecessarily crude contrast between the 'retrospective' mnemonics of pyre-goods as connected to the display of the deceased person's biography and social relationships (equivalent to the provision of grave-goods in inhumation graves), and grave-goods as projecting a new 'prospective' ancestral identity following cremation. Yet this distinction hinders as much as it helps our understanding of the flow and circulation of artefacts within early Anglo-Saxon funerals. Moreover, to take this further and imply that artefacts in inhumation graves have no prospective or active mnemonic role is misleading. Thus we should not over-stretch the contrast between the significance of artefact provision and the two disposal methods (see Williams 2014). There are many interconnected themes between cremation and inhumation, and grave-goods and pyre-goods may share and operate in dialectics of mnemonic transformation during funerals, as Devlin (2007) and Williams (2005a) have explored (see also Williams 2014). This point is also well-argued in the focus on corporeal containment and transformation in the research of Ruth Nugent (2011). Still, the 'pyre-goods' retrieved and interred in cinerary urns might have more significance than has so far been recognised; it is not only toilet implements, combs and cinerary urns that deserve our attention, as Julian D. Richards (1987) and Mats Ravn (2003) have already explored. Certainly, the interaction between toilet implements and cinerary urns needs further exploration in future research (see also Nugent, Williams 2012).

Second, as Devlin noted and I have conceded, it remains for further work to explore the subtle difference in messages between different types of toilet implement and comb, and their associations with other material cultures. The Romano-British and Continental predecessors to

these commemorative technologies also require additional exploration, and a shared failing of my research and others is to not explore these areas of research in more detail. Likewise, the relationships between technologies of body management (as opposed to simply 'dress') operating in contemporary inhumation practices and persisting into Conversion Period and later mortuary traditions are areas that demand further attention. The wider significance of hair, its representation in contemporary art, has only been touched upon in previous and more study of this connection is required (Williams 2003; Brundle 2013; Ashby 2014).

The importance of hair in early Anglo-Saxon cremation practices might be extended further to consider other artefacts, not least the pots themselves. For example, as Gareth Perry's (2012) recent work has shown, cinerary urns may have been used for the preparation and/or storage of beer and butter prior to their cinerary use. Thinking of Sidonius Apollinaris' disgust at the Visigoths who spread rancid butter on their hair (Brown 1988, 5), might we entertain cinerary urns as having a significance linked to their role in containing substances used to arrange beards and head-hair? If so, pots not only symbolised a new corporeality for the dead. In addition, urns could have provided the dead with a form and a surface. In this regard, pots might have also been associated with hair transformation.

Regional heterogeneity in the significance of grooming implements

This review leads us to pose a hitherto unanswered question about the significance of grooming implements in early Anglo-Saxon graves: how and why do these practices vary between cemeteries? Unfortunately, my previous work relied on only three main sites, meaning that identifying local and regional heterogeneity in comb and toilet implement provision was restricted. The sites in question were the systematic publication by Gavin Kinsley of an older excavation at Newark (Nottinghamshire) (Kinsley 1989) from the 1950s and more recent excavations with detailed osteological reports including Spong Hill (Hills 1980) and Sancton (East Yorkshire) (Myres, Southern 1973; Timby 1993). Newark contains a relatively cursory bone report but Spong Hill and Sancton both received detailed and reliable reports on the human and animal remains

(McKinley 1994; Bond 1996). Conversely, older publications were not used as they were deemed either too brief or their data unreliable (e.g. Mayes, Dean 1976; Webster 1952). The results of this necessary choice mean that regional and local variability in the practice of comb and toilet implement provision have received limited attention (see the recent work of Hills, Lucy 2013, 320–324).

This situation warrants a new study to explore regional heterogeneity in this dimension of early Anglo-Saxon mortuary practice. Therefore, this paper provides an opportunity to (a) incorporate the results of excavations published subsequent to my previous studies, (b) reflect on how this data strengthens our confidence in using some of the data from older publications and (c) thus assessing the implications of the wider variability in comb and toilet implement provision in early Anglo-Saxon cremation practice. As an update and critical reflection on my previous research, this paper serves to show how my previous arguments can be refined, qualified and extended.

This work is also inspired by recent publications of Kirsty Squires (2012; 2013; 2015) which identifies a fundamental difference in the cremation technology employed between eastern England and southern England, possibly reflecting a crude difference in the use of cremation alongside inhumation between 'Anglian' and 'Saxon' parts of south-east Britain (Williams 2002a). To this end, I evaluate sites not available for discussion in my previous publications that shed light on the heterogeneity of grooming implements in early Anglo-Saxon cremation graves. By exploring this recent work, I am able to set up a discussion of cremation both in southern and eastern England, identifying at least three, possibly four, different cremation traditions that utilise combs and toilet implements in different ways (see also Hills, Lucy 2013, 324–327, 335–338).

Cleatham

Hills and Lucy (2013, 320–324) provide a valuable comparative review of cremation in eastern England (East Midlands and East Anglia). Crucial to our understanding of cremation in these areas are the results of the near-complete excavation of an early Anglo-Saxon cemetery at Cleatham (North Lincolnshire) (Leahy 2007). 1204 urns were recovered dating to the later fifth and sixth centuries AD. Also, sixty-two inhumation graves were found and dated to the fifth, sixth and seventh centuries AD. In

conventional terminology therefore, Cleatham was a 'mixed-rite' (bi-ritual) cemetery (Meaney 1964; Lucy 2000). However, this definition is misleading and it is reasonable to regard the site as a 'cremation cemetery' (as with the minority of fifty-one contemporary inhumation graves found at Spong Hill, Norfolk (Hills 1980; 1994; 1999) – and the eleven later 'final-phase' seventh-century inhumations (as found at Caistor-by-Norwich – Myres,Green 1973; see Leahy 2007, 10–11). The cemetery was located on the crest of Lincoln Edge and may have focused upon a prehistoric burial mound on the hilltop, making it a visible and prominent location in its environs (Leahy 2007, 3–6). Leahy (2007, 25) estimates that around 86% of the cemetery was uncovered.

Of the cinerary urns from Cleatham, 960 were recovered with contents at least partially intact. 609 (63,4%) of these contained artefacts, to date the highest proportion of 'furnished' urns found in any early Anglo-Saxon cremation cemetery. This reflects the relatively high level of preservation on the site compared with other cremation cemeteries that have suffered from extensive plough-damage (e.g. Filmer-Sankey, Pestell 2001, 12), as well as the quality of the systematic table-top post-excavation analysis of the majority of the urn contents (Leahy 2007, 23).

A distinction was observed by the excavator between pyre-goods showing evidence of burning and 'grave-goods' that comprised of comb fragments and toilet implements. Combs were found in a staggering 281 urns at Cleatham, namely 29,3% of all graves and 46,1% of those graves that contained artefacts (Leahy 2007, 204, 230). This might even be a slight underestimate given that some bone and antler artefacts at Sancton and Spong Hill were only recognised by the zooarchaeologists during specialist analysis, a procedure that has yet to be conducted with the Cleatham material (see Bond 1996). Numerically speaking, fewer combs were found than at Spong Hill, but as a percentage, this amounts to around double the frequency of the practice at either Sancton or Spong Hill.

The Cleatham urns could be separated into five phases by Leahy's analysis. This showed that combs were employed throughout the history of the site's use. Distribution maps show that they were used in all areas of the site. They were clearly an indelible element of cremation rites conducted at Cleatham, albeit most commonly found in urns of Leahy's (2007, 204) first phase. It was also recognised that thirty-eight (13,5%) had been burnt suggesting they had been placed on the pyre, but the

vast majority were fragmented and added to the urn during the post-cremation rituals. Leahy (2007, 208) interprets this as 'the mourners breaking off the most easily removable part of the comb for deposition in the urn' although he refrains from discussing the possible significance of this practice. However, the association of combs with the cremation rite is further underscored by their complete absence from the sixty-two inhumation graves excavated at the cemetery (Leahy 2007, 205–206).

Toilet implements were an important but secondary element to the grave-goods recognised at Cleatham, found throughout the cemetery's use and in all parts of the site. Tweezers were found in forty-three urns (4,5% of all urns, 7,1% of furnished urns). They were mostly made of iron with four instances of copper-alloy artefacts (Leahy 2007, 208–209). Twenty-seven shears, eighteen razors were also recovered as well as ten knives, all made of iron and show now conclusive evidence of fire-damage. Finally, Leahy (2007, 209) recognised examples of iron 'scrapers' in at least two instances. Both 'miniature' and full-sized objects were recovered (e.g. Leahy 2007, 224). The frequency of these items as grave-goods stands out as comparable with other eastern English cremation cemeteries including Sancton, Newark and the unpublished site of Elsham although the frequency is notably lower for all these sites than at Spong Hill (Leahy 2007, 230).

As noted above, the analysis of the animal bones from this cemetery has yet to take place and Leahy (2007, 60) was unable to arrange for a full analysis of the human remains. Subsequently, Kirsty Squires has conducted a detailed human osteological analysis of the Cleatham material, together with the nearby cremation cemetery of Elsham. The full results of her appraisal of this site generally concurs with my arguments regarding the age-range of those receiving toilet implements and combs (Squires 2013, 191), although the sex bias for combs differed significantly between the sites: combs were more often associated with females at Elsham but had a male bias at Cleatham (Squires 2013, 192). Squires also noted that a similar male bias for toilet implements was revealed at Cleatham. Leahy (2007) does not tackle the commemorative roles of these artefacts but Squires (2013) notes their potential significance in this regard. Therefore, it appears that the Cleatham evidence augments and extends the interpretation of the significance of combs and toilet implements for those communities burying their dead in the large cremation cemeteries of eastern England.

While Squires shows clearly how two geographically proximal sites can utilise these artefacts differently, for the purposes of this discussion, Cleatham broadly confirms the thesis advocated in my previous work.

Alwalton

We can extend Squires' (2013) observations regarding the difference in mortuary practice between cemeteries by identifying further heterogeneity in the funerary use of grooming implements in eastern English mixed-rite (bi-ritual) cemeteries. Here, burial sites in which both inhumation and cremation were both repeatedly and extensively practised contemporaneously are referred to as 'mixed-rite' cemeteries. As discussed above, my definition contrasts with the use of 'mixed-rite' as a description for any cemetery that displays the presence of both forms of grave (Meaney 1964; Myres, Green 1973; Lucy 2000). Instead, I use it to refer to cemeteries where both disposal practices were regularly deployed rather than both rites being present to some significant degree (see Williams 2002a)

Previously, there has been no discussion of the provision of grave-goods in cinerary urns from mixed-rite cemeteries in eastern England (although see a brief review by Hills, Lucy 2013, 324–327). New data has allowed this situation to be remedied. Excavations at Alwalton (Cambridgeshire) in 1999 revealed a cemetery of much smaller size than Cleatham consisting of twenty-eight urned and two unurned cremation burials dated from the mid-fifth to the end of the sixth century. Also uncovered were thirty-four inhumations, many furnished with typical 'Anglian' grave-goods of the late fifth and sixth-century AD. The cemetery appears small and was perhaps relatively short-lived. Still, Alwalton seems to reflect the broadly contemporary deployment of both disposal methods (Gibson 2007).

Pyre-goods found in the cinerary urns included burnt copper-alloy brooches and glass beads. The most common grave-goods were antler combs, found in sixteen instances (59%) of the cremation graves and absent from the inhumation graves. The combs varied. There were five double-sided and eleven triangular combs. Two of the double-sided combs were complete but the remaining fourteen were fragments. In at least two instances, double-sided combs may have been deliberately fragmented. For the eleven triangular combs, only a single corner of each comb was recovered. This suggests to Nina Crummy (2007,

262, 264) that they were deliberately broken for inclusion as grave-goods. Nina Crummy and Catriona Gibson (2007, 293) explain the breaking of the combs as evidence of 'token deposits' appropriate to the fragmentation central to the cremation of the body. Only one showed signs of burning, demonstrating clearly that many were added to the urns and had not accompanied the dead onto the pyre. Importantly, the theme of tokenism at Alwalton may also extend to other artefact types, and Crummy (2007, 266) notes that iron nails in some cremations may reflect the interment of parts of larger objects.

Drawing upon Crummy's interpretation, Gibson sees the combs as 'family heirlooms', valued artefacts deliberately broken to commemorate the dead and sustain relations between the living and the dead. This she contrasts with pyre-goods which she sees more as 'personal belongings' (Gibson 2007, 293). This perspective concurs with mine in many respects since Gibson foregrounds the relationship between comb breakage and deposition as reflecting the dissolution and fragmentation of the bodies of the cremated dead. We also agree in distinguishing between the provision of artefacts on the pyre and those serving as grave-goods to commemorate the dead following cremation. However, Gibson's characterisation of pyre-goods and grave-goods does not fully explain the evidence; if anything, combs are as likely to be 'personal belongings' as the costume and food offerings placed on the pyre (and portions of these may have been kept or consumed by the survivors as well). Gibson is clearly on the right track in her insightful appraisal, but her interpretation remains unable to fully address why combs were employed as opposed to any other artefacts available to the mourners.

Toilet implements had a more restricted but significant association with cremation at Alwalton. Copper-alloy tweezers were found together with an earscoop on a ring with an inhumation of an adult male accompanied by a shield-boss (Crummy 2007, 272; Gibson 2007, 312). They were also retrieved from two cremation burials (Gibson 2007, 321–322). However, cremation 1296 (Fig. 2) that deserves particular note with regard to toilet implements. This burial comprised of a shouldered vessel with inscription and boss decorations containing the cremated remains of an adult. Immature female pig bones were found (McKinley 2007, 278). The arrangement of the bones was angled, suggesting the vessel had been laid on one side of a pile of bones collected from the ashes of the pyre (McKinley 2007, 278–279). There are also indications

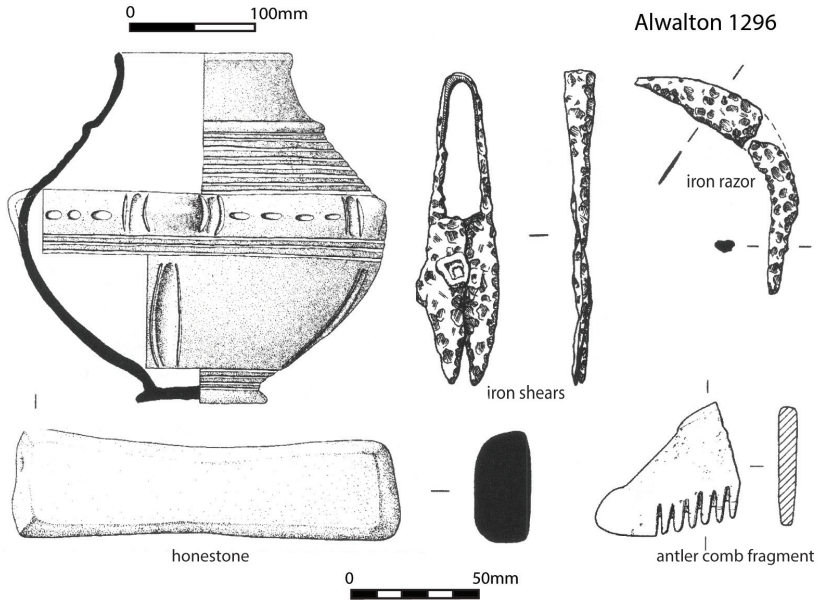

Fig. 2. Cinerary urn and artefacts from grave 1296, Alwalton (Cambridgeshire). After Gibson 2007. Reproduced with permission
Ryc. 2. Urna i przedmioty z grobu 1296 z Alwaton (Cambridgeshire). Wg Gibson 2007. Reprodukcja za zgodą autora

of copper staining on a piece of skull vault indicating other pyre-goods that were not retrieved or were recycled elsewhere rather than being buried. The urn also contained a discrete assemblage: a miniature antler comb, razor, shears and a honestone were added on top of the human and animal remains (McKinley 2007, 279). A male-gender is assumed for this burial, and razors indeed have a male bias at Spong Hill, Norfolk (Williams 2007, 84). Moreover, the pit was contained within a four-post 'mortuary house' comparable to those found elsewhere as at Apple Down, Sussex and at Alton, Hampshire (Evison 1988; Down, Welch 1990). At Alwalton it appears that miniature iron toilet implements were not commonly interred with the dead, but were restricted to a single burial that is distinctive in its vessel, animal remains, location and four-post structure.

Overall, the evidence from Alwalton goes beyond confirming the association of combs and toilet implements with post-cremation commemorative practice in eastern England. Indeed, the high frequency of the inclusion of combs suggests that, for this group, it was a 'normative' mortuary practice repeated for the majority of funerals, hence providing

a common theme that bound together successive funerary episodes. Yet simultaneously, the use of toilet implements was more restricted, perhaps exclusive to defining the identities of specific high-status individuals or ritual specialists in death. Certainly it marked as distinctive the individual in grave 1296 within the memory of those conducting, participating and observing the funerals culminating in mortuary deposition at Alwalton.

Worthy Park

Together, Cleatham and Alwalton reveal variability within the 'Anglian' cremation tradition in the provision of combs and toilet implements (Williams 2002a; Hills, Lucy 2013, 320–324). Further south, in 'Saxon' regions, we find toilet implements utilised to a different fashion again. Here cremation cemeteries are absent and cremation practices in mixed-rite cemeteries were more varied in its character (Hills, Lucy 2013, 324, 327). In particular, pots are smaller, pot decoration is rarer, unurned cremation burials are more common, artefact provision is more seldom and evidence of animal sacrifice is less consistent. Together with lower bone weights this suggests far less emphasis upon the post-cremation burial procedures. This might in part reflect chronological dimensions, since here cremation might begin later and persist longer.

Another pattern was found during Sonia Chadwick Hawkes's excavations of a mixed-rite cemetery at Worthy Park, Kingsworthy (Hampshire) between 1961 and 1962. Her project revealed ninety-four inhumation graves and forty-six urned cremation burials (Hawkes, Grainger 2003, 1–11, 113–132; see also Williams 2006, 95–96). The artefacts were not particularly frequent, but those that were placed in cinerary urns were almost exclusively combs and toilet implements. In urns 2, 3, 5, 11 and 23 (Fig. 3), there were bone or antler combs, while two combs were placed in urn 31. Moreover, a series of iron toilet implements were placed in urns 2, 11, 23 (Fig. 3) and 31. Yet the mnemonic significance of these items did not end there, for while two of the combs (urns 5 and 11) were composite combs like those found occasionally in inhumation graves and settlements, the rest (urns 2, 3, 23 and the two from 31) were single-piece miniature combs, in two cases pierced for suspension and it seems implausible to regard these as functional grooming implements. Instead, they can be considered miniatures, perhaps made for ritual use during the funeral.

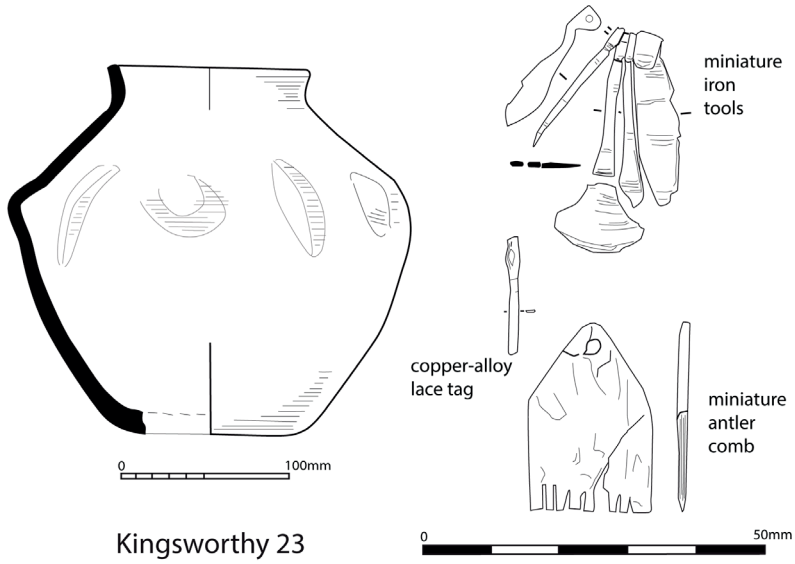

Fig. 3. Cinerary urn with miniature grooming implements from Worthy Park, Kingsworthy (Hampshire). After Hawkes, Grainger 2003. Reproduced with permission
Fig. 3. Urna z miniaturowymi przyborami toaletowymi z Worthy Park, Kingsworthy (Hampshire). Wg Hawkes, Grainger 2003. Reprodukcja za zgodą autora

Urn 2 provides the most distinctive assemblage. Here there were ten miniature toilet implements. They included an item tentatively recognised as a 'miniature spear'. All items were suspended from an iron ring.

A different but comparable set of miniatures was found with urn 23 (Fig. 3) from which four miniature items were recovered, one of which resembles the 'Thor's hammers' of later Scandinavian tradition (Hawkes, Grainger 2003, 124, 130). Indeed, this might be the earliest example of an amuletic hammer from the early medieval period (cf. Gardeła 2014).

Materiality might have also played a role in these toilet implements' mortuary significance. In broadly contemporary inhumation graves, toilet implements are usually copper alloy (Williams 2007). Yet all those from cremation graves at Worthy Park were iron.

The vast majority of urns did not produce combs or toilet implements, so it is tempting to speculate about what circumstances singled out a minority of individuals for this distinctive treatment. It is possible that those who received the miniature objects were the graves

of ritual specialists or a particular status-group. It could even be the case that these artefacts had been utilised regularly in funerary roles before being deposited with ritual specialists (cf. Dickinson 1993; Geake 2003; see also Williams 2006, 96; 2007, 87; 2013). Given the partial nature of the burial evidence, we cannot be sure. What is evident is that there was little else that marked them out and therefore, whoever they were, this was a practice embedded within community ritual practices. Other mixed-rite cemeteries of central and southern England show that the Worthy Park graves are not unique, although these other instances of toilet implements are mainly known from isolated and/or poorly excavated graves. One of the better-excavated cemeteries to produce similar collections of iron miniatures in a minority of cremation burials is the Saxton Road, Abingdon (Oxfordshire) cemetery (Leeds, Harden 1936).

In her discussion of miniaturisation, Back Danielsson (2007, 172–175) has highlighted the ability of miniatures to prompt metaphorical thinking. In the specific context of cremation in these southern English sites, we see a far more restricted and yet distinctive use of the tools and grooming implements in only some graves in contrast to the more widespread evidence from eastern England. These items might have had a significance in relation to the fiery destruction and rebuilding of the body after death, with the ferrous and miniature dimensions of the artefacts serving to metaphorically equate cremation with metalworking and other technologies of transformation in which things are reconstituted by fire. Certainly the miniaturisation might be seen as condensing and enhancing the qualities of these artefacts when deployed with the dead, perhaps to consolidate the regenerative theme of post-cremation rituals.

Absence of evidence as context

If the recently published evidence for Cleatham, Alwalton and Worthy Park reveal that the significance of combs and toilet implements is variable, then there are further cemeteries where the absence of emphasis upon these items cannot be explained away with recourse to poor excavation or preservation. For older excavations, it is easy to dismiss lack of evidence as a result of poor preservation or the inadequate examination and recording of the urn contents (e.g. Leahy 2007, 208). However, a number of well-excavated and published cemeteries

are slowly building a picture that the placing of these items was not synonymous with the practice of cremation in all parts of later fifth and sixth-century England. Rather than weakening the argument for their significance, this evidence further shows that presence or absence of these artefacts was not simply a result of taphonomic factors. Indeed, there have been long-recognised instances, however, where combs and toilet implements have been conspicuous by their absence. In other words, it is increasingly evident that toilet implements and comb provision was not only variable, it was eschewed by some early Anglo-Saxon communities.

In East Anglia and the East Midlands the low frequency at South Elkington (Lincolnshire) (Webster 1952), Illington (Suffolk) (Davison *et al.* 1993) and Snape (Suffolk) (Filmer-Sankey, Pestell 2001, 161) might be dismissed on grounds of poor preservation and examination. However, the low proportion of combs and toilet implements at Thurmaston (Leicestershire) (Williams 1983) deserves further comment. Likewise, examples of well-excavated and examined cremation burials without combs and toilet implements become much more common in Essex. These include, Great Chesterford (Essex) where thirty-four cremation burials were found in the mixed-rite cemetery but they contained few artefacts (Evison 1994). Meanwhile, excavations at Springfield Lyons (also Essex) revealed a mixed-rite cemetery of 143 cremation and 114 definite inhumation burials (Tyler, Major 2005). Only twenty-three of the Springfield Lyons cremation burials contained artefacts (23/141 = 16%), even fewer than at Snape affected by poor recording in the nineteenth century. Many of these were burnt suggesting they were pyre-goods, although possible grave-goods include four unburnt copper-alloy tweezers (Mays 2005, 11). This low attention to the post-cremation rites is further reflected by the low bone-weight of the Springfield Lyons urns: many appear to be 'token' deposits while the urns were often undecorated and there were a number of unurned cremation burials (Tyler, Major 2005, 10). The recently published cremation cemetery from Rayleigh (Essex), reflects a similar picture with an overall paucity of pyre-goods and very few grave-goods (Ennis 2009). Richards' published tables of the percentage of finds from the Mucking (Esssex) cremation burials suggests that there too, combs and toilet implements were rarely interred (Richards 1987, 109) and this is now confirmed by the published report (Hirst, Clark 2009; see also Squires 2015).

The same pattern applies in many of the mixed-rite cemeteries in the west and south Midlands. There were some pyre-goods but no combs and toilet implements recorded at Wasperton (Warwickshire) (Scheschkewitz 2006; Lee 2007; Carver *et al.* 2009) and the same applies to the mixed-rite cemetery at Lechlade (Gloucestershire) (Boyle *et al.* 1998). South of the Thames, a high proportion of unurned and poorly furnished cremation burials seems to be rule, including the urns from Portway, Andover (Hampshire) and Alton (Hampshire) (Cook, Dacre 1985; Evison 1988), Croydon, Surrey (McKinley 2003), Orpington (Kent) (Palmer 1984) and Apple Down (West Sussex) (Down, Welch 1990).

Hence Saxton Road, Abingdon and Worthy Park, Kingsworthy appear to have been exceptions rather than the rule in their deployment of miniature combs and iron toilet implements in selected urns. In combination, this growing negative evidence suggests that that the deposition of combs and toilet implements in graves was a practice found more commonly in eastern (Anglian) districts and more rarely in southern (Saxon) areas. In broad terms, they are found in areas where greater attention was afforded to the post-cremation rites, including the proportion of decorated urns, low frequencies of unurned burials, and at or in the proximity of, large cremation cemeteries.

Conclusion

The wider investigation of hair in mortuary practices from across early medieval Europe is a potential theme for further investigation (see Brundle 2013; Williams 2013; Ashby 2014). Research could take multiple directions, focusing further on representations of the human body in art (e.g. Nugent, Williams 2012) and the evidence for implements of hair management from settlements and mortuary contexts. Together these promise to reveal fluctuations in grooming strategies for constructing senses of personhood but also broader ideologies linking life and death through metaphors and practices relating to hair. The results of this particular study show local and regional heterogeneity in the provision of combs and toilet implements with the cremated dead in early Anglo-Saxon England, a topic which has hitherto received limited attention. This picture is part of a broader appraisal of differences between a 'core' eastern England cremation phenomenon beginning in the early fifth century and those areas where cremation is found in

central and southern England identified by Hills and Lucy (2013; see also Williams 2002a). However, the specific variations within these regions have hitherto escaped attention. Aided by the publication of new data and a critical appraisal of the older evidence, in eastern England, the interpretation I have previously published appears supported and extended by the new data from the cremation cemetery of Cleatham (Leahy 2007; Squires 2013). Unpublished data from Loveden Hill demands appraisal in this regard (see Fennell 1964). I would suggest that, not only might cremation begin earlier here (Hills, Lucy 2013), but that these practices appear to be part of a complex ritual organisation of these sites. They may have perhaps been influenced by pagan ritual specialists and resulted from beliefs shared beyond and between particular families and households. Indeed, Alwalton serves to show that some groups might have made comb-deposition a near-ubiquitous practice in cremation rites.

Part of the explanation for these regional differences can be identified in the particular size and status of the larger cremation cemeteries. I have contended that large cremation cemeteries were more than burial facilities, but may have served as locales for ritual and political power – localised cult and ceremonial sites (Williams 2002b; 2004c). While evidence for these other features is inconclusive, it is possible that ritual specialists, or control of these sites by incipient elites, mobilised cremation as a strategy of distinction through an interplay of exclusion and inclusion. The rite may have drawn on remembered traditions from Continental homelands and invented/contrived identities rooted in an imagined mythical past for fluid and ethnically diverse social groups (see also Williams 2014). This form of burial organisation might have been important for immigrant groups asserting hyper-conservative identity in death in the fragmented and contested political landscape of sub-Roman Britain. A question of scale meant that this form of burial worked appropriately for localised groups with limited power networks. Certainly large cremation cemeteries of East Yorkshire, the East Midlands and East Anglia can be considered communities in death in close proximity to other groups using inhumation rather than exclusively serving coherent 'tribal' territories. Such regionally focused constellation of ritual practices that may have constituted an 'ideology of transformation' (see Williams 2001), creating and promoting a way of treating and perceiving the cadaver in death that may have

linked to a coherent eschatology and cosmology of transformation and regeneration of the dead as animated and corporeal within the landscape in their pots. This was not exclusive of inhumation, as we have seen, and indeed, inhumation was a minority rite at many of these sites that display a comparable connection between pottery and nourishing and hydrating the dead. Yet, if cremation was deployed in a climate of ethnogenesis at the local level, then mortuary practices might have been one arena where identities were linked to land, resources, myths and memories of descent.

While Hills and Lucy (2013, 329–331) explore the chronology of Spong Hill to suggest implications for our interpretations of the timing and scale of the Anglo-Saxon migration, their revised chronology also has implications for understanding why these large cremation cemeteries fall into disuse during the sixth century – far earlier than previously thought. This was far too early for direct Christian influence inspiring the decline of cremation. Instead, it might have been the rise of larger regional powers that rendered obsolete the power and significance of large cremation cemeteries.

Yet the mixed-rite cemetery at Alwalton indicates that the significance of combs and toilet implements was not restricted to the largest cremation cemeteries. Meanwhile, evidence from southern England adds new dimensions to the interpretation, showing how, in some cemeteries, miniatures were afforded to a select minority of graves. As Ashby (2014, 168) states, this reveals 'heterogenity' of practice. Finally, it is becoming clear that the absence of combs and toilet implements from some sites like those in Essex and the West Midlands cannot always be dismissed as the result of poor preservation or recovery. In these cases it appears that less attention was afforded to the post-cremation procedures; perhaps the cremation itself was perceived as an adequate transformation and the below-ground placing of urns held less significance for the perception and treatment of the dead.

Hence, grave-goods in cremation burials had an enduring but variable significance. Where they were added to cinerary urns, it is argued that toilet implements and combs were elements of varied embodied beliefs in early Anglo-Saxon England. They were deployed to reconstitute social memories and create ancestors from ashes. If so, then the different treatments of the body identified within the cremation practices should not only underline the local and regional diversity of

early Anglo-Saxon mortuary practices but perhaps also differences in the kinds of personhood being remembered and/or how ritual practices extended to the mortuary arena via the medium of corporeal transformation and hair symbolism. This may reflect different Continent homelands of Germanic settlers, or differences in how these groups constructed themselves anew in the post-migration world of later fifth and sixth centuries fragmentary socio-political structures. The details of belief and practice in Anglo-Saxon paganism remain obscure and the mortuary arena will not provide us with all the answers. However, by considering the social and religious dimensions of both the form and variability in early Anglo-Saxon mortuary practices, connections between death, hair and memory can be discerned.

Acknowledgements

This paper emerges from a long-running discussion over a decade. I would like to acknowledge the discussions and feedback of numerous audiences to earlier versions of this paper presented at research seminars between 2005 and 2008 including those at the Universities of Lund, Kalmar, Stockholm and Uppsala in September 2007, the British Museum in March 2008 and the University of Gotland in May 2008. I am grateful to Martin Carver, Ruth Nugent, Tim Pestell, Martin Rundkvist, Alex Sanmark, Sarah Semple and Kirsty Squires for their comments on earlier drafts of this paper. Many thanks are due to Leszek Gardeła for his expert editorial guidance and translation.

References

Ashby S. 2014. Technologies of Appearance: Hair Behaviour in Early Medieval Europe. *Archaeological Journal* 171, 151–84.

Back Danielsson I.-M. 2007. *Masking Moments: The Transitions of Bodies and Beings in Late Iron Age Scandinavia* (= *Stockholm Studies in Archaeology* 40). Stockholm: University of Stockholm.

Blair J. 1995. Anglo-Saxon Pagan Shrines and their Prototypes. *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 8, 1–28.

Bond J. 1996. Burnt Offerings: Animal Bone in Anglo-Saxon Cremations. *World Archaeology* 28(1), 76–88.

Boyle A., Jennings D., Miles D. and Palmer S. 1998. *The Anglo-Saxon Cemetery at Butler's Field, Lechlade, Gloucestershire* (= *Thames Valley Landscapes Monograph* 10). Oxford: Oxford Archaeological Unit.

Brown T. 1988. The Transformation of the Roman Mediterranean, 400–900. In G. Holmes (ed.), *The Oxford Illustrated History of Medieval Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1–62.

Brundle L. 2013. The Body on Display: Exploring the Role and Use of Figurines in Early Anglo-Saxon England. *Journal of Social Archaeology* 13(2), 197–219.

Carver M. 2000. Burial as Poetry: the Context of Treasure in Anglo-Saxon Graves. In E. Tyler (ed.), *Treasure in the Medieval West*. York: York Medieval Press, 25–48.

Carver M. 2005. *Sutton Hoo: A Seventh-Century Princely Burial Ground and its Context.* London: Society of Antiquaries of London.

Carver M., Hills C. and Scheschkewitz J. 2009. *Wasperton. A Roman, British and Anglo-Saxon Cemetery in Central England.* Woodbridge: Boydell.

Carver M., Sanmark A. and Semple S. 2010. *Signals of Belief in Early England: Anglo-Saxon Paganism Revisited*. Oxford: Oxbow.

Content S. and Williams, H. 2010. Creating the Pagan English. In M. Carver, A. Sanmark and S. Semple (eds), *Signals of Belief in Early England: Anglo-Saxon Paganism Revisited*. Oxford: Oxbow, 181–200.

Cook A. and Dacre M. 1985. *Excavations at Portway, Andover 1973–5* (= *Oxford University Committee for Archaeology Monograph* 4). Oxford: Oxford University Committee for Archaeology.

Crummy N. 2007. Grave and Pyre Goods from the Cremation Burials. In C. Gibson, Minerva: An Early Anglo-Saxon Mixed-rite Cemetery in Alwalton, Cambridgeshire. In S. Semple and H. Williams (eds.), *Early Medieval Mortuary Practices* (= *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 14). Oxford: Oxbow, 261–275.

Davison A., Green B. and Milligan W. F. 1993. *Illington: The Study of a Breckland Parish and its Anglo-Saxon Cemetery* (= *East Anglian Archaeology* 63). Dereham: Norfolk Museums and Archaeology Service.

Devlin Z. 2007. *Remembering the Dead in Anglo-Saxon England: Memory Theory in Archaeology and History* (= *British Archaeological Reports British Series* 446). Oxford: Archaeopress.

Dickinson T. 1993. An Anglo-Saxon "Cunning Woman" from Bidford-on-Avon. In M. Carver (ed.), *In Search of Cult: Archaeological Investigations in Honour of Philip Rahtz.* Woodbridge: Boydell, 45–54.

Dobat A. S. 2006. The King and his Cult: the Axe-Hammer from Sutton Hoo and its Implications for the Concept of Sacral Leadership in Early Medieval Europe. *Antiquity* 80, 880–893.

Down A. and Welch M. 1990. *Chichester Excavations VII*. Chichester: Chichester District Council.

Ennis T. 2009. *An Early Saxon Cemetery at Rayleigh, Essex* (= *East Anglian Archaeology* 127). Chelmsford: Essex County Council.

Evison V. 1988. *An Anglo-Saxon Cemetery at Alton, Hampshire* (= *Hampshire Field Club Monograph* 4). Gloucester: Alan Sutton.

Evison V. 1994. *An Anglo-Saxon Cemetery at Great Chesterford, Essex (= Council for British Archaeology Research Report* 91). York: Council for British Archaeology.

Fennell K. R. 1964. *The Anglo-Saxon Cemetery at Loveden Hill (Hough-on-the-Hill) Lincolnshire and its Significance in Relation to the Dark Age Settlement of the East Midlands*. Nottingham (Unpublished Doctoral Thesis, University of Nottingham).

Fern C. 2007. Early Anglo-Saxon Horse Burial of the Fifth to Seventh Centuries AD. *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 14, 92–112.

Filmer-Sankey W. and Pestell T. 2001. *Snape Anglo-Saxon Cemetery: Excavations and Surveys 1824–1992* (= *East Anglian Archaeology Report* 95). Ipswich: Suffolk County Council.

Fowler C. 2004. *The Archaeology of Personhood*. London: Routledge.

Gardeła L. 2014. *Scandinavian Amulets in Viking Age Poland* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 33). Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Geake H. 2003. The Control of Burial Practice in Anglo-Saxon England. In M. Carver (ed.), *The Cross Goes North: Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300*. Woodbridge: Boydell, 259–69.

Gibson C. 2007. Minerva: An Early Anglo-Saxon Mixed-rite Cemetery in Alwalton, Cambridgeshire. In S. Semple and H. Williams (eds.), *Early Medieval Mortuary Practices* (= *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 14). Oxford: Oxbow, 238–295.

Hawkes S. C. and Grainger G. 2003. *The Anglo-Saxon Cemetery at Worthy Park, Kingsworthy, near Winchester, Hampshire* (= *Oxford University School of Archaeology Monograph* 59). Oxford: Oxford University School of Archaeology.

Hills C. 1980. Anglo-Saxon Cremation Cemeteries, with Particular Reference to Spong Hill, Norfolk. In P. Rahtz, T. Dickinson and L. Watts (eds.), *Anglo-Saxon Cemeteries 1979* (= *British Archaeological Reports. British Series* 82). Oxford: Archaeopress, 197–208.

Hills C. 1994. The Chronology of the Anglo-Saxon Cemetery at Spong Hill, Norfolk. In B. Stjernquist (ed.), *Prehistoric Graves as a Source of Information* (= *Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser* 29). Stockholm: Almqvist and Wiksell, 41–49.

Hills C. 1999. Spong Hill and the Adventus Saxonum. In C. E. Karkov, K. M. Wickham-Crowley and B. K. Young (eds.), *Spaces of the Living and the Dead: An Archaeological Dialogue* (= *American Early Medieval Studies* 3). Oxford: Oxbow, 15–26.

Hines J., Scull C. and Bayliss A. 2013. The Results and their Implications. In. J. Hines and A. Bayliss (eds), *Anglo-Saxon Graves and Grave Goods of the 6th and 7th Centuries AD: A Chronological Framework* (= *Society for Medieval Archaeology Monograph Series* 33). Leeds: Maney, 517–560.

Hills C. and Lucy S. 2013. *Spong Hill Part IX: Chronology and Synthesis*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Hirst S. and Clark D. 2009. *Excavations at Mucking Volume 3: The Anglo-Saxon Cemeteries.* English Heritage: London.

Hoggett R. 2007. Charting conversion: burial as a barometer of belief? *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 14, 28–37.

Jones A. 2007. *Memory and Material Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
King J. 2004. Grave-goods as Gifts in Early Saxon Burials. *Journal of Social Archaeology* 4(2), 214–238.
Kinsley A. 1989. *The Anglo-Saxon Cemetery at Millgate, Newark-on-Trent, Nottinghamshire*. Nottingham: University of Nottingham.
Lee F. 2007. Human Bone Report for the Anglo-Saxon Cemetery at Wasperton, http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/archive/wasperton_eh_2008/. (Accessed: 8th November 2008).
Leeds E. T. and Harden D. 1936. *The Anglo-Saxon Cemetery at Abingdon, Berkshire*. Oxford: Ashmolean Museum.
Leahy K. 2007. '*Interrupting the Pots'. The Excavation of Cleatham Anglo-Saxon* Cemetery (= *Council for British Archaeology Research Report* 155). York: Council for British Archaeology.
Lethbridge T. C. 1951. *A Cemetery at Lackford, Suffolk.* Cambridge: Cambridge Antiquarian Society.
Lucy S. 2000. *The Anglo-Saxon Way of Death*. Stroud: Sutton.
Mayes P. and Dean M. J. 1976. *An Anglo-Saxon Cemetery at Baston, Lincolnshire* (= *Occasional Papers in Lincolnshire History and Archaeology* 3). Sleaford: Society for Lincolnshire History and Archaeology.
Mays S. 2005. The Cremated Bone. In S. Tyler and H. Major (eds.), *The Early Anglo-Saxon Cemetery and Later Saxon Settlement at Springfield Lyons, Essex* (= *East Anglian Archaeology* 111). Chelmsford: Essex County Council, 10–11.
McKinley J. 1994. *The Anglo-Saxon Cemetery at Spong Hill, North Elmham. Part VII: The Cremations* (= *East Anglian Archaeology* 69). Dereham: Norfolk Museums and Archaeology Service.
McKinley J. 2003. The Early Saxon Cemetery at Park Lane, Croydon. *Surrey Archaeological Collections* 90, 1–116.
McKinley J. 2007. Cremation Burial 1296. In C. Gibson 2007. Minerva: An Early Anglo-Saxon Mixed-rite Cemetery in Alwalton, Cambridgeshire. In S. Semple and H. Williams (eds.), *Early Medieval Mortuary Practices* (= *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 14). Oxford: Oxbow, 276–279.
Meaney A. 1964. *A Gazetteer of Early Anglo-Saxon Burial Site.* London: Allen and Unwin.
Meaney A. 1981. *Anglo-Saxon Amulets and Curing Stones* (= *British Archaeological Reports. British Series* 96). Oxford: Archaeopress.
Myres J. N. L. and Green B. 1973. *The Anglo-Saxon Cemeteries of Caistor-by-Norwich and Markshall*. London: Society of Antiquaries.
Myres J. N. L. and Southern W. H. 1973. *The Anglo-Saxon Cremation Cemetery at Sancton, East Yorkshire*. Hull: Hull Museums Service.
Nilsson Stutz L. 2003. *Embodied Rituals and Ritualized Bodies* (= *Acta Archaeologica Lundensia* 46). Stockholm: Almqvist and Wiksell.
Nugent R. 2011. *Heads and Tails: Corporeal Transformations in the Mortuary Arena*, Chester. (Unpublished MPhil Thesis, University of Chester).
Nugent R. and Williams H. 2012. Sighted Surfaces: Ocular Agency in Early Anglo-Saxon Cremation Burials. In I.-M. Back Danielsson, F. Fahlander and Y. Sjö-

strand (eds.), *Encountering Images: Materialities, Perceptions, Relations* (= *Stockholm Studies in Archaeology* 57). Stockholm: Stockholm University, 187–208.
Palmer S. 1984. *Excavations of the Roman and Saxon Site, Poverest, Orpington, Kent 1971–1978*. London: London Borough of Bromley.
Perry G. 2012. Beer, Butter and Burial: The Pre-Burial Origins of Cremation Urns from the Early Anglo-Saxon Cemetery of Cleatham, North Lincolnshire. *Medieval Ceramics* 32, 9–21.
Pluskowski A. 2011. The Archaeology of Paganism. In H. Hamerow, D. A. Hinton and S. Crawford (eds.), *The Oxford Handbook of Anglo-Saxon Archaeology*. Oxford: Oxford University Press, 742–763.
Price N. 2008. Bodylore and the Archaeology of Embedded Religion: Dramatic License in the Funerals of the Vikings. In D. M. Whitley and K. Hays-Gilpin (eds.), *Faith in the Past: Theorizing Ancient Religion*. Walnut Creek, Calif.: Left Coast Press, 143–165.
Price N. 2010. Passing into Poetry: Viking-Age Mortuary Drama and the Origins of Norse Mythology. *Medieval Archaeology* 54, 123–156.
Price N. and Mortimer P. 2014. An Eye for Odin? Divine Role-Playing in the Age of Sutton Hoo. *European Journal of Archaeology* 17(3), 517–38.
Ravn M. 2003. *Death Ritual and Germanic Social Structure* (= *British Archaeological Report International Series* 1164). Oxford: Archaeopress.
Reynolds A. 2009. *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Oxford: Oxford University Press.
Richards J. D. 1987. *The Significance of Form and Decoration of Anglo-Saxon Cremation Urns* (= *British Archaeological Reports. British Series* 166). Oxford: Archaeopress.
Richards J. D. 1992. Anglo-Saxon Symbolism. In M. Carver (ed.), *The Age of Sutton Hoo*. Woodbridge: Boydell, 131–49.
Riddler, I. And Trzaska-Nartowski, N. 2013. Artefacts of worked bone and antler. In C. Hills and S. Lucy, *Spong Hill Part IX: Chronology and Synthesis*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 92–156.
Scheschkewitz J. 2006. *Das spätrömische und angelsächsische Gräberfeld von Wasperton, Warwickshire*. Bonn: Dr Rudolf Habelt GmbH.
Sanmark A. 2010. Living On: Ancestors and the Soul. In M. Carver, A. Sanmark and S. Semple (eds.), *Signals of Belief in Early England: Anglo-Saxon Paganism Revisited*. Oxford: Oxbow, 162–184.
Semple S. 2011. Sacred Spaces and Places in Pre-Christian and Conversion Period Anglo-Saxon England. In H. Hamerow, D. A. Hinton and S. Crawford (eds.), *The Oxford Handbook of Anglo-Saxon Archaeology*. Oxford: Oxford University Press, 742–763.
Squires K. 2012. Populating the Pots: The Demography of the Early Anglo-Saxon Cemeteries at Elsham and Cleatham, North Lincolnshire. *Archaeological Journal* 169, 312–342.
Squires K. 2013. Piecing together Identity: A Social Investigation of Early Anglo-Saxon Cremation Practices. *Archaeological Journal* 170, 154–200.
Squires K. 2015. The Integration of Microscopic Techniques in Cremation Studies. A New Approach to Understanding Social Identity Among Cremation Practicing Groups

from Early Anglo-Saxon England. In T. Thompson (ed.), *The Archaeology of Cremation: Burned Human Remains in Funerary Studies.* Oxford: Oxbow, 151–72.

Timby J. 1993. Sancton I Anglo-Saxon Cemetery. Excavations Carried Out between 1976 and 1980. *Archaeological Journal* 150, 243–365.

Tyler S. and Major H. 2005. *The Early Anglo-Saxon Cemetery and Later Saxon Settlement at Springfield Lyons, Essex* (= *East Anglian Archaeology* 111). Chelmsford: Essex County Council.

Webster G. 1952. An Anglo-Saxon Urnfield at South Elkington, Louth, Lincolnshire. *Archaeological Journal* 108, 25–64.

Williams H. 2000. *'The Burnt Germans of the Age of Iron': An Analysis of Early Anglo-Saxon Cremation Practices*. Reading [unpublished doctoral dissertation, University of Reading].

Williams H. 2001. An Ideology of Transformation: Cremation Rites and Animal Sacrifice in Early Anglo-Saxon England. In N. Price (ed.), *The Archaeology of Shamanism*. London: Routledge, 193–212.

Williams H. 2002a. 'The Remains of Pagan Saxondom'? Studying Anglo-Saxon Cremation Practices. In S. Lucy and A. Reynolds (eds.), *Burial in Early Medieval England and Wales* (= *Society of Medieval Archaeology Monograph Series* 17). Leeds: Maney, 47–71.

Williams H. 2002b. Cemeteries as Central Places: Landscape and Identity in Early Anglo-Saxon England. In B. Hårdh and L. Larsson (eds.), *Central Places in the Migration and Merovingian Periods. Papers from the 52nd Sachsensymposium*. Lund: Almqvist, 341–362.

Williams H. 2003. Material Culture as Memory: Combs and Cremation in Early Medieval Britain. *Early Medieval Europe* 12(2), 89–128.

Williams H. 2004a. Artefacts in Early Medieval Graves – a New Perspective. In R. Collins and J. Gerrard (eds.), *Debating Late Antiquity in Britain AD300–700* (= *British Archaeological Reports. British Series* 365). Oxford: Archaeopress, 89–102.

Williams H. 2004b. Death Warmed Up: The Agency of Bodies and Bones in Early Anglo-Saxon Cremation Rites. *Journal of Material Culture* 9(3), 263–291.

Williams H. 2004c. Assembling the Dead. In A. Pantos and S. Semple (eds.), *Assembly Places and Practices in Medieval Europe.* Dublin: Four Courts Press, 109–134.

Williams H. 2005a. Cremation in Early Anglo-Saxon England – Past, Present and Future Research. In H-J. Häβler (ed.), *Studien zur Sachsenforchung* 15. Oldenburg: Isensee, 533–549.

Williams H. 2005b. Keeping the Dead at Arm's Length: Memory, Weaponry and Early Medieval Mortuary Technologies. *Journal of Social Archaeology* 5(2), 253–275.

Williams H. 2005c. Animals, Ashes and Ancestors. In A. Plusowski (ed.), *Beyond Skin and Bones? New Perspectives on Human-Animal Relations in the Historical Past* (= *British Archaeological Reports. International Series* 1410). Oxford: Archaeopress, 19–40.

Williams H. 2006. *Death and Memory in Early Medieval Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.

Williams H. 2007. Transforming Body and Soul: Toilet Implements in Early Anglo-Saxon Graves. In S. Semple and H. Williams (eds.), *Early Medieval Mortuary*

Practices (= *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 14). Oxford: Oxbow, 66–91.

Williams H. 2010. At the Funeral. In M. Carver, A. Sanmark and S. Semple (eds.), *Signals of Belief in Early England: Anglo-Saxon Paganism Revisited.* Oxford: Oxbow, 67–83.

Williams H. 2011a. The Sense of Being Seen: ocular effects at Sutton Hoo. *Journal of Social Archaeology* 11(1), 99–121.

Williams H. 2011b. Mortuary Practices in Early Anglo-Saxon England. In H. Hamerow, D. Hinton and S. Crawford (eds.), *The Oxford Handbook of Anglo-Saxon Archaeology*. Oxford: Oxford University Press, 238–259.

Williams H. 2013. Death, Memory and Material Culture: Catalytic Commemoration and the Cremated Dead. In S. Tarlow and L. Nilsson Stutz (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford: Oxford University Press, 195–208.

Williams H. 2014. A Well-urned Rest: Cremation and Inhumation in Early Anglo-Saxon England. In I. Kuijt, C. Quinn and G. Cooney (eds.), *Fire and the Body: Cremation as a Social Context.* Tucson: University of Arizona Press, 93–118.

Williams H. 2015. Towards an Archaeology of Cremation. In C. W. Schmidt and S. Symes (eds.), *The Analysis of Burned Human Remains*, 2nd Edition. London: Academic Press, 259–293.

Williams P. 1983. *An Anglo-Saxon Cremation Cemetery at Thurmaston, Leicestershire* (= *Leicestershire Museums, Art Galleries and Records Service Archaeological Reports Series* 8). Leicester: Leicestershire Museums, Art Galleries and Records Service.

Wilson D. 1992. *Anglo-Saxon Paganism*. London: Routledge.

Howard Williams

Śmierć, włosy i pamięć: Różnorodność kremacji we wczesno-anglosaskiej Anglii

Wprowadzenie

Zdając sobie sprawę ze zdawkowego i często mało wiarygodnego charakteru przekazów pisanych, źródła archeologiczne bywają często wykorzystywane w studiach nad „anglosaskim pogaństwem". W najnowszych pracach z tego zakresu szczególną uwagę poświęcono sztuce (np. Pluskowski 2011) oraz specyficznym miejscom w przestrzeni, które najprawdopodobniej posiadały religijne znaczenie (Semple 2011). Także amulety i inne przedmioty magiczne (np. Meaney 1981; Wilson 1992; Brundle 2013) oraz możliwe świątynie (Blair 1995) objęto badaniami. Ponadto, wiele rozmaitych aspektów praktyk pogrzebowych poddanych zostało reewaluacji w odniesieniu do anglosaskiego pogaństwa. Pojawiły się także próby rozpatrywania praktyk ciałopalenia i wyposażania pochówków szkieletowych jako zabiegów o zdecydowanie pogańskim charakterze, zarówno pod względem ich kontekstu jak i znaczenia (Wilson 1992). Odejście od zwyczaju wyposażania grobów w przedmioty często wiązane było z nadejściem chrześcijaństwa i ingerencjami duchowieństwa (Filmer-Sankey, Pesell 2001; Hoggett 2007; Hines *et al.* 2013). Analizowanie różnych aspektów wczesno-anglosaskich praktyk pogrzebowych i wierzeń religijnych z pomocą specjalistycznych analiz okazało się bardzo owocne, szczególnie w zakresie studiów nad ofiarami zwierzęcymi składanymi w trakcie pogrzebów (Bond 1996; Fern 2007; Pluskowski 2011), a także w odniesieniu do roli sztuki w aktach funeralnych (np. Richards 1992) oraz w przypadku zabytków, które dodawano w chwili zasypywania grobów (King 2004). Ponadto podejmowane były także rozważania nad religijnym wymiarem wyjątkowo bogatych, elitarnych pochówków (np. Carver 2000; 2005; Dobat 2006; Williams 2011a; Price, Mortimer 2014), a także nad grobami tzw. "specjalistów od rytuałów" (ang. *ritual specialists*) (Dickinson 1993; Geake 2003; Reynolds 2009, 72–75).

Niniejszy artykuł podejmuje kolejny aspekt tego typu badań, czerpiąc swoje inspiracje z cennego studium Aleksa Pluskowskiego (2011) na temat wczesno-anglosaskich rytuałów i wierzeń. Pluskowski w optymistyczny sposób widzi możliwości odkrycia mnogości wariantów anglosaskiego pogaństwa dzięki studiom nad różnorodnością praktyk pogrzebowych – w tym różnych zabiegów mających na celu transformację i komemorację zmarłych. Moim zdaniem praktyki pogrzebowe zdecydowanie miały religijny charakter, ale trudno jest „odczytywać" dawne wierzenia ze sposobów wyposażenia grobów. Powinniśmy także być krytyczni wobec naszego własnego, niezbywalnego tła kulturowego, które, począwszy od czasów wiktoriańskich, wpływa na wszel-

kie badania nad anglosaskim pogaństwem. Pozostaje to również słabością współczesnych prób rekonstrukcji „germańskich" wierzeń pogańskich (por. Content, Williams 2010). Wobec tego, aby poszukiwać różnych wariantów anglosaskiego pogaństwa, musimy w mniejszym stopniu skupiać się na analizie wyjątkowych pochówków i egzotycznych przedmiotów. Znacznie więcej uwagi powinno się poświęcać kontekstualnym badaniom nad materiałami, które przypisać można różnego typu pochówkom, a także rewidować nasze wcześniejsze poglądy i adaptować je do wyników nowych odkryć.

W tym kontekście jestem zwolennikiem podejścia do praktyk pogrzebowych jako tzw. *bodylore*, które zaproponował Neil Price (2008). Są one rezultatem praktycznych i materialnych interakcji z ciałem zmarłej osoby oraz przekształceń jakim jest ono poddawane w kontekście śmierci. W tym ujęciu, zabiegi związane z ciałem i dokonywane na ciele zmarłego człowieka mogą być uznane za bardzo istotne akty, poprzez które konstytuowano i reprodukowano wyobrażenia i pamięć o danej osobie wśród społeczności anglosaskich (por. także Nilsson Stutz 2003; Williams 2006; Price 2010). W teoretycznym ujęciu pogrzeb może być postrzegany jako *châine operatoire* (łańcuch operacji) praktycznych oraz ucieleśnionych technik, które dokonywane były przez żyjących członków danej społeczności i które miały na celu transformację społecznych, kosmologicznych oraz ontologicznych elementów zmarłej osoby w taki sposób, aby usytuować je w społecznej pamięci i mitologii (Williams 2010; 2011a; 2011b; 2013). Bez wątpienia podczas anglosaskich pogrzebów tego rodzaju praktyki mogą mieć różną skalę, tempo oraz strategie. W trakcie tych rytualnych procesów, zarówno indywidualne tożsamości jak i częściowe koncepcje dotyczące danej osoby były tworzone przez anglosaskie społeczności poprzez selektywne wspominanie i zapominanie. Zamiast dążenia jedynie do finalnego rezultatu jakim jest grób, proces wspominania danej jednostki dokonywał się poprzez interakcję, wymianę i rozmaite transformacje, które łączyły ludzi, zwierzęta, substancje i rzeczy podczas praktyk pogrzebowych (Fowler 2004; Back Danielsson 2007, 243–256).

Przyjęcie zarysowanej wyżej perspektywy daje nam możliwość przeniesienia naszej uwagi na bardziej skromne i praktyczne przedmioty wykorzystywane w anglosaskich praktykach związanych ze śmiercią. W kontekście anglosaskich grobów ciałopalnych, transformacje ciał poprzez ogień i następujące po tym deponowanie ich w ziemi były zapewne postrzegane jako praktyki rytualne oraz „technologie pamiętania" (ang. *technologies of remembrance*) w obrębie szerszego ideologicznego kontekstu eksponowania ciała i jego transformacji. Różnorodność tego rodzaju praktyk również powinna zostać poddana uważnym studiom. Skupianie się na różnorodności zamiast jedynie na tym co normatywne pozwala archeologom dostrzec rozmaite strategie transformowania i wspominania zmarłych wśród różnych, choć w dużej mierze równoczasowych, społeczności zamieszkujących tereny anglosaskiej Anglii.

Istnieje wiele potencjalnych aplikacji tego rodzaju perspektyw badawczych w odniesieniu do materiałów archeologicznych z okresu średniowie-

cza. W niniejszym studium pragnę zająć się motywem włosów oraz rozpatrzeć różne sposoby postrzegania przedmiotów higienicznych, które używane były w praktykach pogrzebowych wśród Anglosasów. Najpierw dokonana zostanie reewaluacja wcześniejszych prac poświęconych podobnym zagadnieniom, a następnie analizie poddane zostaną nowe źródła, które pomogą zweryfikować i pogłębić dotychczasowe dyskusje nad rolą włosów (w tym ich układania i transformacji) w pochówkach ciałopalnych we wczesno-anglosaskiej Anglii (szersze dyskusje por. Williams 2003; 2007; 2014; Ashby 2014).

Nowe spojrzenie na grzebienie i przedmioty toaletowe we wczesno-anglosaskich pochówkach ciałopalnych

Szczegółowy przegląd dotychczasowych prac na temat roli przedmiotów higienicznych odkrywanych w grobach ciałopalnych z okresu wczesno-anglosaskiego stanowi istotny element niniejszego artykułu. W moich wcześniejszych pracach analizowałem sposoby i motywy używania rogowych grzebieni oraz przedmiotów toaletowych w anglosaskich grobach ciałopalnych (Williams 2001; 2002a; 2003; 2004a; 2005a; 2007; 2014). Przedmioty te zazwyczaj nie noszą śladów ognia, a przepalenie występuje na nich jedynie sporadycznie. W związku z tym są one raczej w większości przypadków „darami grobowymi" a nie „darami stosowymi" (tzn. składanymi na stosie) – były one składane po akcie ciałopalenia i umieszczane w urnach wraz z przepalonymi kośćmi i prochami (Ryc. 1).

W pochówkach ciałopalnych grzebienie zwykle znajdowane są we fragmentach, ale bez jakichkolwiek uszkodzeń spowodowanych działaniem ognia. Jakkolwiek może to może wskazywać jedynie na kruchość tego rodzaju przedmiotów, znalezienie tylko jednej połówki grzebienia w wielu grobach skłoniło do przypuszczenia, że w niektórych przypadkach grzebień został celowo przełamany i jego druga połowa została zatrzymana przez żałobników jako pamiątka (np. Crummy 2007, 264).

Większość badaczy tego zagadnienia uznawała grzebienie i przedmioty toaletowe jako symbolizujące wyidealizowany, społeczny obraz danej osoby w momencie jej śmierci (Richards 1987; Ravn 2003), albo całkowicie pomijała specyficzne znaczenie przedmiotów toaletowych (np. Wilson 1992, 139–140; King 2004, 226–227; Squires 2013). W moich wcześniejszych studiach starałem się zidentyfikować co odróżnia od siebie te zestawy przedmiotów i czyni je ważnymi w trakcie pogrzebu, bazując na sugestii, że posiadały one specyficzne, „magiczne" lub „amuletyczne" funkcje podczas zabiegów funeralnych ze względu na ich ścisły związek z włosami – ich czesaniem, układaniem i obcinaniem. Studia te zostały zainspirowane krótkim komentarzem T. C. Lethbridge (1951) odnośnie pochówków ciałopalnych z Lackford (Suffolk) i rozważaniami nad różnorodnym zastosowaniem amuletów w kontekstach anglosaskich, jakich podjęła się Audrey Meaney (1981).

Pod wpływem prac wspomnianych badaczy sugerowałem, że zarówno przedmioty toaletowe jak i grzebienie były związane z włosami podczas ry-

tuałów żałobnych. Przedmioty te stanowiły część równoległych transformacji jakim ulegali żałobnicy, ciało oraz dusza zmarłego podczas aktu kremacji i pochówku spalonych szczątków. W szczególności, związek tych przedmiotów z procesami następującymi tuż po kremacji zwłok, może sugerować, że działały one jako mnemoniczne pomoce (ang. *commemorative catalysts*), które wspomagały możliwości wspominania zmarłych. Należy jednak podkreślić, że przedmioty toaletowe same w sobie nie były specjalnie wartościowe i nie były one też przedmiotami, które wspominano – chodzi tutaj raczej o emocje, które z nimi łączono, także w odniesieniu do osób zmarłych. Jako takie wspomagały one i amplifikowały procesy społecznej pamięci. Przede wszystkim, przedmioty toaletowe można uznać jako elementy strategii mającej na celu odbudowanie cielesności zmarłej osoby, poprzez nadanie prochom nowej warstwy i treści w trakcie pochówku na cmentarzysku (Williams 2003; 2007).

Powyższe interpretacje zostały zainicjowane w trakcie moich badań w ramach dysertacji doktorskiej (Williams 2000) i następnie rozwinięte w dwóch artykułach (Williams 2003; 2007), a także umieszczone w kontekście szerszych dyskusji nad anglosaskimi praktykami pogrzebowymi (Williams 2002a; 2004a; 2005a; 2006; 2010; 2011b). Znaczenie przedmiotów toaletowych podczas anglosaskich pogrzebów zasadniczo różni się od treści przydawanym broni i akcesoriom stroju, a także ich biografii. W przypadku broni, jakkolwiek militaria są integralnym elementem grobów szkieletowych, wygląda na to, że rzadko była ona składana do grobów ciałopalnych (Williams 2005b). Próbując zrozumieć tą jasną różnicę w biografii przedmiotów poddawanych ciałopaleniu, możemy zauważyć jak palenie zmarłych było sposobem na selektywne ich wspominanie oraz zapominanie oraz jak przedmioty były strategicznie związane (a jednocześnie oddzielone) z prochami aby jeszcze dobitnej wyrazić selektywną pamięć o zmarłych wśród żałobników. Kremacja jako ideologia transformacji pokazuje także, że tego rodzaju pogrzeby scalały ze sobą ludzkie i zwierzęce tożsamości (Williams 2001; 2005c) i wskazywały na sprawczość (*agency*) zwłok i kości w dystynktywnych strategiach komemoracji (Williams 2004b). W moich wcześniejszych studiach badałem także implikacje jakie ma w sobie sposób złożenia spalonych szczątków w urnach ceramicznych (Nugent, Williams 2012; Williams 2005c) i dialektykę pomiędzy praktykami kremacji i inhumacji, które funkcjonowały w ramach tych samych lub sąsiadujących ze sobą społeczności (Williams 2014).

Niniejsza praca ma szersze znaczenie zarówno w jak i poza terytorium wczesno-anglosaskiej Anglii. Dla przykładu, w ostatnim czasie zagadnienia związane ze „wspomaganą komemoracją" (ang. *cathalythic commemoration*) omawiałem w kontekście wczesnośredniowiecznej Skandynawii (Williams 2013). W tym przypadku argumentowałem, że niektóre przedmioty użyte w pochówkach ciałopalnych nie były pierwotnie uznawane jako mające związek ze specyficznymi tożsamościami jakie zmarli mieli za życia lub jakie inni im nadawali, lecz ich celem było raczej umożliwienie przekształcenia wspomnień o nich w trakcie pochówku, poprzez cielesną transformację. Moje studia stały się też inspiracją do szerszej, międzykulturowej dyskusji na te-

mat tego jak w ogóle podchodzimy dziś do „archeologii kremacji" (Williams 2015). Mają one także wpływ na rozumienie motywu włosów i cielesnych transformacji, który występuje we wczesnej sztuce anglosaskiej (zob. Brundle 2013; Ashby 2014), a także na szersze, skupione na aspektach cielesności podejścia do transformacji ciała we wczesnośredniowiecznych praktykach związanych ze śmiercią (Williams 2006; Nugent 2011; Nugent, Williams 2012).

Krytycy i samokrytyka

Wraz z rozwojem omówionych wyżej hipotez, spotykały się one z różną recepcją ze strony badaczy, lecz wydaje się, że moje argumenty generalnie zostały zaakceptowane. W publikacji dotyczącej znalezisk z Mucking (Essex), dyskusja odnośnie znaczenia włosów i higieny została podjęta w ramach sekcji dotyczącej „wierzeń i statusu" (Hirst, Clark 2009, 631). Jakkolwiek Hills i Lucy (2013, 62–68, 314) w swojej finalnej analizie zestawów toaletowych i związanych z nimi przedmiotów ze Spong Hill (Norfolk) nie wydają się zgadzać z wcześniejszymi moimi studiami na ten temat (Williams 2007), w tej samej pracy Riddler i Trzaska-Nartowski pozytywnie odnoszą się do moich badań i wniosków na temat zależności pomiędzy wiekiem i płcią osób pochowanych z różnymi typami grzebieni na tym cmentarzysku (Riddler, Trzaska-Nartowski 2013; por. Williams 2003). Co znamienne, potwierdzają oni także, że całościowy obraz tych kwestii pozostaje niezmienny w różnych fazach chronologicznych na cmentarzysku w Spong Hill i że wykonane z poroża grzebienie różnych typów znajdowane są wśród różnych grup wiekowych i osób, zarówno zidentyfikowanych jako mężczyźni jak i kobiety, ale z pewną ich przewagą wśród dorosłych kobiet (Riddler, Trzaska-Nartowski 2013, 144).

Inne prace w bardziej krytyczny sposób odnoszą się do moich argumentów. Praca doktorska Zoë Devlin krytycznie odnosiła się do moich wcześniejszych dyskusji (Williams 2003; 2004a) sugerując, że nie są one „całkowicie satysfakcjonujące", choć nie sprecyzowano podstaw takiego twierdzenia (Devlin 2007, 24). Devlin uważała także, że moje wcześniejsze badania nie precyzują dlaczego biżuteria i broń używane były w kontekstach funeralnych w inny sposób niż grzebienie i przedmioty toaletowe, choć w rzeczywistości jasno omawiam te kwestie w artykule, którego ta autorka nie cytuje (Williams 2005c). Co jednak znamienne, Devlin (2007, 38) zasadniczo zgadza się w swojej dysertacji z moimi poglądami i dostrzega, że grzebienie i przedmioty toaletowe posiadają inny mnemoniczny związek z ciałem niż brosze czy inne kategorie zabytków odkrywanych we wczesno-anglosaskich grobach ciałopalnych.

Kwestią w której się jednak z Devlin nie zgadzamy jest sposób interpretowania różnicy pomiędzy narzędziami toaletowymi, a generalnie elementami stroju. Devlin uznaje przedmioty toaletowe i grzebienie jako symbole „osobistych" tożsamości, w odróżnieniu do „społecznych tożsamości", które

są konstytuowane i manifestowane poprzez strój i uzbrojenie. W ogólnym sensie ten argument wydaje się trafny, ale polega on zasadniczo na współczesnym rozumieniu „prywatnych" praktyk toaletowych *versus* „publicznemu" ubiorowi, co mogło w całkiem inny jednak sposób przejawiać się we wczesnym średniowieczu (por. Ashby 2014). Istnieją dość ewidentne zbieżności pomiędzy tymi kategoriami zabytków: zarówno elementy stroju jak i przedmioty toaletowe były częścią codziennych praktyk związanych z dbaniem o ciało i jego eksponowaniem, innymi słowy z „technologiami ciała" (ang. *technologies of the body*). W momencie śmierci obie kategorie mogły zostać użyte aby przedstawić różne aspekty społecznej tożsamości, takie jak wiek, płeć (*gender*) i pokrewieństwo. Ponadto, wszystkie te przedmioty mogły być użyte aby wyrazić obrzędy przejścia (fr. *rites de passage*) w kontekście śmierci (por. Williams 2003; 2007). Różnice pomiędzy elementami stroju i przedmiotami toaletowymi są widoczne w tym, że przedmioty toaletowe (łącznie z grzebieniami) wymagały intymnych interakcji pomiędzy osobami w obrębie członków świty lub domostwa. Czesanie, układanie i dbanie o włosy rodzeństwa, dzieci, władców i władczyń może należeć do działań, które określały związki ze świtą, domownikami i członkami rodziny. Z pewnością bardziej „intymne" działania związane z włosami zmarłych mogły być uznawane za będące niejako dalszym etapem i rozwinięciem tych bardziej codziennych zadań. W związku z tym można sądzić, że w społecznościach wczesnośredniowiecznych praktyki związane z włosami nie były w żadnym stopniu mniej „społeczne" niż ubiór, lecz wymagały działań, podczas których konieczna była interakcja z innymi osobami. Co więcej, przedmioty toaletowe były w wyjątkowy sposób związane z transformacjami włosów i poprzez to mogły one przybierać różne role w procesie tworzenia jasnych zależności pomiędzy poszczególnymi osobami bądź grupami (zarówno w życiu codziennym jak i w obliczu śmierci) poprzez różne manipulacje elementów ciała.

Praca Devlin i moje wcześniejsze studia uznają przedmioty toaletowe i inne artefakty za kluczowe elementy technologii pamiętania (ang. *technologies of remembrance*), poprzez które dana osoba była selektywnie zapamiętywana i zapominana podczas kluczowych etapów praktyk związanych ze śmiercią. Wraz z Devlin oboje przyjmujemy podobne ramy teoretyczne, które zaaplikować można do badań nad kulturą materialną, przestrzenią oraz krajobrazami śmierci w okresie wczesnego średniowiecza z wykorzystaniem koncepcji dotyczących społecznej pamięci. Istnieją jednak inne, ważne ograniczenia w moich badaniach, których Devlin nie wymienia. Moja samokrytyka jest konieczna, aby móc przesunąć dalej granice poznania przedmiotów toaletowych w praktykach związanych ze śmiercią we wczesno-anglosaskiej Anglii.

Przede wszystkim w moich wcześniejszych pracach niepotrzebnie postulowałem dość wyraźny kontrast pomiędzy „retrospektywną mnemonicznością" (ang. *retrospective mnemonics*) darów składanych na stosie jako związanych z manifestowaniem biografii zmarłej osoby i jej społecznych relacji (podobnie jak w przypadku składania darów grobowych w pochówkach szkieletowych), a darami grobowymi jako projekcjami nowej „prospektywnej" tożsamości

tworzonej po akcie ciałopalenia. To rozróżnienie jednak bardziej utrudnia niż ułatwia nasze rozumienie cyrkulacji przedmiotów podczas anglosaskich pogrzebów. Co więcej, idąc tym tropem i sugerując, że przedmioty w grobach szkieletowych nie mają żadnej prospektywnej lub aktywnej mnemonicznie roli jest nieuzasadnione. W związku z tym nie powinniśmy przeceniać różnic pomiędzy znaczeniem składania darów w tych dwóch typach praktyk pogrzebowych (tzn. kremacji i inhumacji) (por. Williams 2014). Istnieje wiele podobieństw pomiędzy kremacją i inhumacją, a dary składane na stosie i do grobów mogą dzielić i operować w obrębie dialektyki mnemonicznej transformacji podczas pogrzebów, jak już zaobserwowane to zostało w pracy Devlin (2007) i moich artykułach (Williams 2005a; zob. także Williams 2014). Kwestie te także mają związek z cielesnymi transformacjami omawianymi w badaniach Ruth Nugent (2011). Niemniej jednak, jak podkreślali już Julian D. Richards (1987) oraz Mats Ravn (2003), dary składane na stosie i pochowane w urnach mogą mieć jeszcze więcej znaczeń niż dotąd udało się rozpoznać i nie tylko przybory toaletowe, grzebienie i same urny wymagają naszej uwagi. W związku z tym, związki pomiędzy przedmiotami toaletowymi i urnami zdecydowanie wymagają w przyszłości dalszych badań (zob. także Nugent, Williams 2012).

Zarówno Devlin i ja zaznaczaliśmy, że konieczne są dalsze badania nad subtelnymi różnicami pomiędzy znaczeniem różnych rodzajów narzędzi toaletowych i grzebieni, a także nad ich związkami z podobnymi przedmiotami w kulturze materialnej różnych innych społeczności. Techniki komemoracji wśród społeczności rzymsko-brytyjskich i kontynentalnych także wymagają głębszych studiów i kontekstualizacji, której brakuje zarówno w moich pracach, jak i publikacjach innych autorów. Podobnie rzecz się ma w przypadku rozmaitych zabiegów związanych z dbaniem o ciało (w odróżnieniu od po prostu „ubioru"), które widoczne są w anglosaskich grobach szkieletowych i trwają nadal w okresie konwersji oraz później – one również wymagają pogłębionych studiów. Szersze znaczenia włosów, ich przedstawienia w sztuce, tylko sporadycznie analizowane były w literaturze przedmiotu i zdecydowanie problematyka ta także wymaga dalszej uwagi (Williams 2003; Brundle 2013; Ashby 2014).

Rozważania nad znaczeniem włosów w praktykach ciałopalenia we wczesno-anglosaskiej Anglii można też poszerzyć i uwzględnić w nich inne przedmioty, nie tylko same urny. Na przykład, w swojej niedawno wydanej pracy, Gareth Perry (2012) wskazywał, że urny mogły być pierwotnie używane do przygotowywania i/lub przechowywania piwa lub masła, a dopiero później użyte jako pojemniki na spalone szczątki. Myśląc o odrazie jaką Sidonius Apollinaris darzył Wizygotów, którzy mieli wsmarowywać zjełczałe masło w swoje włosy (Brown 1988, 5), być może da się wysnuć przypuszczenie, że urny były znaczeniowo powiązane z ich (domniemaną) wcześniejszą rolą jako pojemniki na substancje używane do układania bród i fryzur? Jeżeli tak było faktycznie, to naczynia nie tylko symbolizowały nową cielesność zmarłych. Dawały im one ponadto formę i powłokę. Czy w tym znaczeniu naczynia mogły być także związane z transformacjami jakimi poddawane były włosy?

Regionalna różnorodność i znaczenie przyborów toaletowych

Powyższy przegląd dotychczasowego stanu badań pozwala nam na postawienie pytania na temat znaczenia przyborów toaletowych w anglosaskich grobach – jak i dlaczego praktyki ich deponowania różnią się na cmentarzyskach? Moje wcześniejsze studia opierały się jedynie na trzech stanowiskach i w efekcie możliwości identyfikacji lokalnej oraz regionalnej różnorodności w zakresie sposobów deponowania grzebieni oraz przyborów toaletowych w grobach były ograniczone. Stanowiska, które poddałem analizie to badane w latach 50. cmentarzysko w Newark (Nottinghamshire), opublikowane w pracy Gavina Kinsey'a (1989), a także nowsze, mające szczegółowe analizy osteologiczne, odkryte w Spong Hill (Hills 1980) i Sancton (East Yorkshire) (Myres, Southern 1973; Timby 1993). Raport na temat szczątków kostnych z Newark jest dość ogólny, ale zarówno w przypadku Spong Hill jak i Sancton przygotowane zostały dokładne i wiarygodne analizy szczątków ludzkich i zwierzęcych (McKinley 1994; Bond 1996). Starsze publikacje nie były przeze mnie używane, ponieważ uznane zostały za zbyt lakoniczne, lub prezentujące dane, które są mało wiarygodne (np. Mayes, Dean 1976; Webster 1952). W związku z koniecznością takiego a nie innego doboru źródeł, zarówno regionalna jak i lokalna różnorodność w zakresie praktyk wyposażania grobów w grzebienie oraz przybory toaletowe nadal rozpoznana jest jedynie częściowo (zob. niedawną pracę Hills, Lucy 2013, 320–324).

Obecny stan badań pozwala na podjęcie nowych studiów nad regionalną różnorodnością w odniesieniu do wspomnianych grup zabytków we wczesno-anglosaskich praktykach pogrzebowych. W związku z tym niniejszy artykuł daje możliwość aby (a) włączyć do dyskusji rezultaty badań wykopaliskowych podjętych po opublikowanych przeze mnie wcześniej pracach, (b) rozważyć w jakim stopniu owe nowe dane wzmacniają twierdzenia na temat danych ze starszych publikacji, (c) ocenić implikacje jakie niesie w sobie większa różnorodność w zakresie składania grzebieni i przyborów toaletowych do wczesno-anglosaskich grobów ciałopalnych. Stanowiąc uaktualnienie i krytyczną refleksję and moimi wcześniejszymi studiami, niniejszy artykuł ma na celu także pokazanie jak moje wcześniejsze argumenty można pogłębić oraz poszerzyć.

Należy w tym miejscu dodać, że niniejsza praca została także zainspirowana ostatnimi publikacjami Kirsty Squires (2012; 2013; 2015), która dostrzegła fundamentalną różnicę w technikach kremacji jakie stosowane były we wschodniej i południowej Anglii. Prawdopodobnie odzwierciedlają one także odmienności w stosowaniu kremacji obok inhumacji pomiędzy „anglo" i „saksońskimi" partiami południowo-wschodniej Brytanii (Williams 2002a). Chciałbym więc dokonać oceny stanowisk wcześniej niepoddawanych dyskusji w moich pracach, które rzucają światło na różnorodność używania przyborów toaletowych we wczesno-anglosaskich grobach ciałopalnych. Analizując najnowsze publikacje jestem w stanie umieścić dyskusję

na temat kremacji zarówno w obrębie południowej jak i wschodniej Anglii i zidentyfikować przynajmniej trzy, a możliwie cztery, różne tradycje ciałopalenia, gdzie na rozmaite sposoby wykorzystywano grzebienie i przybory toaletowe (zob. także Hills, Lucy 2013, 324–327, 335–338).

Cleatham

W swojej pracy Hills i Lucy (2013, 320–324) dostarczają cennego porównawczego przeglądu praktyk ciałopalenia we wschodniej Anglii (East Midlands, East Anglia). Kluczowe dla naszego zrozumienia pochówków ciałopalnych są rezultaty niemal ukończonych już wykopalisk na wczesno-anglosaskim cmentarzysku w Cleatham (North Lincolnshire) (Leahy 2007). Znaleziono tam 1204 urny datowane na późny V i VI wiek n.e. Były tam także 62 groby szkieletowe datowane od V–VII wieku n.e. Używając tradycyjnej terminologii, Cleatham można uznać za cmentarzysko o mieszanym obrządku (birytualne) (Meaney 1964; Lucy 2000). Takie określenie jest jednak mylące i wydaje się bardziej sensownym uznanie tego cmentarzyska za „ciałopalne", gdyż tylko niewielka ilość grobów (łącznie 51), które są współczesne grobom ciałopalnym, to groby szkieletowe (jak w przypadku Spong Hill, Norfolk – Hills 1980; 1994; 1999) wraz z 11 pochodzącymi z „późnej-fazy" datowanej na VII wiek (jak w przypadku Caistor-by-Norwich – Myres, Green 1973; zob. także Leahy 2007, 10–11). Cmentarzysko ulokowane było na szczycie Lincoln Edge i mogło znajdować się bezpośrednio na wcześniejszym, prehistorycznym stanowisku z kopcem na szczycie, co czyniło je widocznym punktem w okolicznym krajobrazie (Leahy 2007, 3–6). Leahy (2007, 25) ocenia, że jak dotąd przebadano aż 86% całego cmentarzyska.

Spośród urn znalezionych w Cleatham, 960 zawierało przynajmniej częściowo nienaruszone wyposażenie. 609 (63,4%) z nich posiadało przedmioty, jak dotąd stanowiąc największą liczbę „wyposażonych" urn znalezionych na jakimkolwiek anglosaskim cmentarzysku. Odzwierciedla to relatywnie dobry stopień zachowania materiałów na tym stanowisku w porównaniu do innych cmentarzysk z grobami ciałopalnymi, które ucierpiały z powodu intensywnej orki (e.g. Filmer-Sankey, Pestell 2001, 12). W przypadku Cleatham dokonano też systematycznych badań gabinetowych i analiz zawartości większości urn (Leahy 2007, 23).

W trakcie badań dostrzeżona została różnica pomiędzy darami złożonymi na stosie oraz wykazującymi ślady spalenia, a darami grobowymi, na które składały się fragmenty grzebieni i przyborów toaletowych. Grzebienie znalezione zostały w aż 281 urnach na cmentarzysku w Cleatham, czyli w 29,3% wszystkich grobów tam znalezionych i wśród 46,1% grobów zawierających wyposażenie (Leahy 2007, 204, 230). Statystyki te mogą być jednak nadal zaniżone, ponieważ na cmentarzyskach w Sancton i Spong Hill fragmenty kościanych i rogowych przedmiotów zostały odkryte dopiero wtedy, gdy do specjalistycznych analiz zaangażowano archeolozoologów – tego typu wnikliwe studia powinny być podjęte także w przypadku materiałów z Cleatham

(por. Bond 1996). Generalnie, znaleziono tam mniej grzebieni niż w Spong Hill, ale w sensie procentowym oznacza to niemal dwukrotnie większą częstotliwość tej praktyki niż zarejestrowano w Sancton czy Spong Hill.

Wedle analizy Leahy, urny odkryte w Cleatham mogą być podzielone na pięć faz. Pokazuje to także, że grzebienie używane były w kontekście grobowym przez cały okres użytkowania tego stanowiska. Mapy rozmieszczenia tych przedmiotów pokazują, że występują one we wszystkich strefach omawianego cmentarzyska. Były one zdecydowanie ważnym elementem praktyk ciałopalenia dokonywanych w Cleatham, lecz najczęściej występują one w urnach należących do pierwszej fazy wyróżnionej przez Leahy (2007, 204). Stwierdzono także, że 38 (13,5%) z nich zostało spalonych, co świadczy o tym, że zostały one umieszczone na stosie, lecz większość z grzebieni była pofragmentowana i dodana do urn w trakcie rytuałów dokonanych po akcie kremacji. Leahy (2007, 208) interpretuje to jako działanie żałobników, którzy odłamywali najłatwiej usuwalną część grzebienia aby umieścić ją w urnie, ale nie próbuje on rozważyć co taka praktyka mogła oznaczać. Niemniej jednak, związek grzebieni z aktem kremacji jest dodatkowo podkreślony przez ich całkowity brak w 62 grobach szkieletowych odkrytych na tym cmentarzysku (Leahy 2007, 205–206).

Przybory toaletowe były ważnym, lecz drugorzędnym, elementem darów grobowych rozpoznanych na cmentarzysku w Cleatham, które przynależą do wszystkich jego faz i znajdowane są we wszystkich częściach tego stanowiska. Szczypce znalezione zostały w 41 urnach (4,5% wszystkich urn, 7,1% wyposażonych urn). Zazwyczaj wykonane były one z żelaza, choć znane są cztery przypadki gdzie sporządzono je ze stopów miedzi (Leahy 2007, 208–209). Znaleziono ponadto 27 nożyc i 18 brzytew, a także 10 noży, wszystkie wykonane z żelaza i posiadające ślady uszkodzeń spowodowanych działaniem ognia. Ostatecznie, w przynajmniej dwóch przypadkach, Leahy (2007, 209) rozpoznał także przykłady żelaznych „drapaczy". Odkryto także miniaturowe i pełnowymiarowe przedmioty (np. Leahy 2007, 224). Częstotliwość występowania tego rodzaju przedmiotów jako darów grobowych można porównać z innymi cmentarzyskami ciałopalnymi z terenów Anglii, jak na przykład Sancton, Newark czy nadal nieopublikowane stanowisko z Elsham, ale na wszystkich z nich częstotliwość występowania omawianych kategorii zabytków jest zdecydowanie mniejsza niż w przypadku Spong Hill (Leahy 2007, 230).

Jak wspomniałem, analiza kości zwierzęcych z Cleatham nadal czeka na przeprowadzenie, a Leahy (2007, 60) nie był też w stanie przeprowadzić pełnej analizy szczątków ludzkich. Po jego badaniach, Kirsty Squires dokonała szczegółowych badań ludzkich szczątków z cmentarzyska w Cleatham, wraz z materiałami z niedalekiego cmentarzyska ciałopalnego w Elsham. Pełne rezultaty jej studiów generalnie pokrywają się z moimi argumentami dotyczącymi spektrum wieku osób, którym do grobów składano przybory toaletowe i grzebienie (Squires 2013, 191), chociaż płeć zmarłych różniła się znacząco – w przypadku Elsham grzebienie związane były z osobami płci żeńskiej, a w Cleatham z osobami płci męskiej (Squires 2013, 192). Squires

zauważyła również podobne tendencje w zakresie występowania przyborów toaletowych wśród grobów męskich na cmentarzysku w Cleatham. W swoim studium Leahy (2007) nie omawia komemoratywnych ról tych przedmiotów, ale Squires (2013) odnotowuje ich potencjalne znaczenie w tym kontekście. Wydaje się więc, że materiały z Cleatham wspomagają i poszerzają interpretacje dotyczące znaczenia grzebieni i przyborów toaletowych dla społeczności grzebiących swoich zmarłych na dużych cmentarzyskach ciałopalnych we wschodniej Anglii. Podczas gdy Squires pokazuje wyraźnie jak dwa geograficznie bliskie sobie cmentarzyska mogą ukazywać użycie podobnych przedmiotów w odmienny sposób, stanowisko z Cleatham generalnie potwierdza tezy przedstawione w moich wcześniejszych pracach.

Alwalton

Możliwe jest rozbudowanie obserwacji Squires (2013), w zakresie odmienności w praktykach pogrzebowych na różnych cmentarzyskach, poprzez dostrzeżenie dalszej różnorodności w użyciu przyborów toaletowych na cmentarzyskach o mieszanym obrządku (birytualnych) znajdujących się na obszarze wschodniej Anglii. Tutaj cmentarzyska, na których praktykowano w ciągły i równoczasowy sposób zarówno kremację jak i inhumację określane są mianem „cmentarzysk o mieszanym obrządku" (ang. *mixed-rite cemeteries*). Jak wspomniałem wcześniej, moja definicja różni się jednak w zakresie użycia terminu „mieszany obrządek" do opisu jakiegokolwiek cmentarzyska posiadającego oba typy pochówków (Meaney 1964; Myres, Green 1973; Lucy 2000). W moich pracach używam owego terminu w odniesieniu do cmentarzysk gdzie regularnie stosowano takie praktyki, w odróżnieniu do miejsc gdzie oba obrządki były obecne tylko w pewnym stopniu (zob. Williams 2002a).

We wcześniejszych studiach nie prowadzono dyskusji nad wyposażaniem urn na cmentarzyskach o mieszanym obrządku z obszarów wschodniej Anglii (lecz zob. krótki przegląd w Hills, Lucy 2013, 324–327). Pozyskane niedawno dane pozwalają jednak na nowe spostrzeżenia.

Wykopaliska prowadzone w Alwaton (Cambridgeshire) w 1999 roku odsłoniły cmentarzysko o znacznie mniejszych rozmiarach niż omówione wcześniej Cleatham, w którego skład wchodziło 28 grobów z urnami i 2 groby ciałopalne pozbawione urn datowane od połowy V do końca VI wieku. Odkryto także 34 groby szkieletowe, spośród których wiele wyposażonych było w typowo „angielskie" dary grobowe datowane pomiędzy późnym V a VI wiekiem n.e. Cmentarzysko w Alwaton wydaje się małe i być może było użytkowane przez stosunkowo krótki czas. Niemniej jednak, dostrzegamy na nim praktykowanie, zasadniczo równoczasowo, dwóch sposobów traktowania zmarłych, tzn. kremację i inhumację (Gibson 2007).

Dary składane na stosach i wkładane do urn grobowych to przede wszystkim przepalone brosze wykonane ze stopów miedzi i szklane paciorki. Najpopularniejszym darem grobowym były jednak rogowe grzebienie, znalezione w 16 przypadkach (59%) grobów ciałopalnych i nieobecne w grobach szkie-

letowych. Grzebienie te były dość zróżnicowane pod względem formalnym. Pięć z nich było dwustronnych, a jedenaście miało trójkątny kształt. Dwa z podwójnych grzebieni były zachowane w całości, ale pozostałe 14 przetrwało jedynie we fragmentach. W przynajmniej dwóch przypadkach podwójne grzebienie mogły zostać celowo pokawałkowane. W przypadku jedenastu trójkątnych grzebieni, znaleziono tylko odłamane rogi każdego z nich. Zdaniem Niny Crummy (2007, 262, 264) oznacza to, że były one celowo połamane aby użyć je jako dary grobowe. Nina Crummy i Catriona Gibson (2007, 293) tłumaczą łamanie grzebieni jako dowód na „zastępcze depozyty" (ang. *token deposits*), związane z fragmentacją jako kluczowym elementem kremacji ciała. Tylko jeden z nich nosił ślady ognia, co jasno wskazuje, że wiele z grzebieni było dodawanych do urn i nie towarzyszyły one zmarłym na stosie pogrzebowym. Co znamienne, motyw „zastępczości" (ang. *tokenism*) na cmentarzysku w Alwaton może odnosić się także do innych typów przedmiotów i jak twierdzi Crummy (2007, 266) żelazne gwoździe odkryte w niektórych grobach ciałopalnych mogą odzwierciedlać pochówek części znacznie większych przedmiotów.

Bazując na interpretacji Crummy, Gibson postrzega grzebienie jako „rodzinne pamiątki" i cenne artefakty, które zostały celowo połamane aby upamiętnić zmarłych i podtrzymać relacje pomiędzy żywymi i umarłymi. Argument ten odnosi ona także do darów składanych na stosie, które postrzega bardziej jako „przedmioty osobiste" (Gibson 2007, 293). Ta perspektywa pokrywa się z moją w wielu przypadkach, ponieważ Gibson postrzega związek pomiędzy łamaniem grzebieni i ich depozycją jako odzwierciedlający rozkład i fragmentację ciał spalonych zmarłych. Zgadzamy się również w kwestii rozróżniania pomiędzy przedmiotami złożonymi na stosie a tymi, które miały być użyte w roli darów grobowych, których celem była komemoracja zmarłych po dokonanym już akcie kremacji. Tym niemniej, charakterystyka darów składanych na stosie i darów grobowych jakiej podjęła się Gibson nie wyjaśnia w pełni materiałów, które posiadamy – grzebienie mogły także być „przedmiotami osobistymi", podobnie jak ubranie czy dary w postaci jedzenia złożone na stosie (a ich porcje mogły być zachowane lub skonsumowane przez żałobników). Gibson jest zdecydowanie na dobrym tropie w swoich wnikliwych badaniach, ale jej interpretacja nie ujmuje w pełni problemu dlaczego tak a nie inaczej używano grzebieni, w odróżnieniu do innych przedmiotów, do których mogli mieć dostęp żałobnicy.

Przybory toaletowe miały bardziej ograniczony lecz ważny związek z praktykami ciałopalenia w Alwalton. Szczypce wykonane ze stopów miedzi były znalezione wraz z łyżką/dłubaczką do uszu na wspólnym pierścieniu w grobie szkieletowym należącym do dorosłego mężczyzny, gdzie złożono także umbo tarczy (Crummy 2007, 272; Gibson 2007, 312). Szczypce znaleziono też w dwóch grobach ciałopalnych (Gibson 2007, 321–322). Grób ciałopalny 1296 (Ryc. 2) wymaga szczególnej uwagi w odniesieniu do przyborów toaletowych. Zawiera on naczynie z inskrypcją i wypukłymi dekoracjami, w którego wnętrzu znajdowały się spalone szczątki dorosłej osoby. Odkryto tam

także kości młodej świni (McKinley 2007, 278). Poprzeczne ułożenie kości sugeruje, że naczynie było ułożone na ziemi na boku kiedy kości zbierano do niego spośród prochów stosu (McKinley 2007, 278–279). Istnieją także ślady zabarwienia miedzią na odnalezionym w urnie kawałku czaszki, co wskazywać może, że inne dary złożone na stosie nie były zdeponowane do grobu lub, że zostały one w zutylizowane w jakiś inny sposób. Sama urna także zawierała interesujące wyposażenie – miniaturowy grzebień z poroża, brzytwę, nożyce i osełkę, które ułożone zostały na wierzchu ludzkich i zwierzęcych szczątków (McKinley 2007, 279). Przypuszcza się, że osoba pochowana w tym grobie była płci męskiej, i w tym kontekście warto dodać, że brzytwy na cmentarzysku w Spong Hill, Norfolk są częściej spotykane były właśnie w grobach męskich (Williams 2007, 84). Należy także nadmienić, że jama grobowa znajdowała się w obrębie struktury składającej się z czterech słupów, co przypomina tzw. „dom zmarłych" (ang. *mortuary house*), podobnych do odkryć z Alton, Hampshire (Evison 1988; Down, Welch 1990). Wydaje się, że w Alwalton miniaturowe, żelazne przybory toaletowe zasadniczo nie były grzebane ze zmarłymi, ale ograniczały się do pojedynczego pochówku w omawianym wyżej naczyniu, wraz ze złożonymi w nim szczątkami zwierzęcymi, specyficzną lokalizacją i strukturą składającą się z czterech słupów.

Generalnie, materiały z Alwaton potwierdzają związek grzebieni i przyborów toaletowych z praktykami komemoracji, które podejmowane były po kremacji zmarłych we wschodniej Anglii. Duża częstotliwość składania grzebieni do grobów sugeruje, że dla grupy ludzi zamieszkujących te obszary była to „normatywna" praktyka pogrzebowa, powtarzalna w przypadku większości pogrzebów, i stanowiąca popularny motyw łączący następujące po sobie elementy ceremonii funeralnych. Jednocześnie jednak, użycie przyborów toaletowych było bardziej ograniczone niż na innych stanowiskach (być może nawet wyjątkowe) oraz pomagało określić wysoki status zmarłych, lub być może ich rolę jako specjalistów od rytuałów (ang. *ritual specialists*). Nie ulega wątpliwości, że w pamięci ludzi przeprowadzających, aktywnie uczestniczących i obserwujących pogrzeb w Alwalton, przedmioty te wyróżniały w szczególny sposób osobę z grobu 1296.

Worthy Park

Cmentarzyska w Cleatham i Alwalton wykazują różnorodność w obrębie „angielskiej" tradycji kremacji w zakresie wykorzystywania grzebieni i przyborów toaletowych (Williams 2002a; Hills, Lucy 2013, 320–324). W bardziej odległych na południe „saksońskich" regionach, znajdujemy przybory toaletowe, które używane są w inny sposób. Brak jest tam cmentarzysk *stricte* ciałopalnych, a sama praktyka kremacji na cmentarzyskach mieszanych jest bardziej zróżnicowana (Hills, Lucy 2013, 324, 327). W szczególności mniejsze są naczynia, rzadziej są też one dekorowane, bardziej popularne są pochówki ciałopalne bez naczyń, a wyposażenie grobów w przedmioty jest rzadsze, podobnie jak obecność ofiar zwierzęcych. Wraz z niewielką wagą kości su-

geruje to znacznie mniejszą uwagę jaką przykładano do praktyk dokonywanych po akcie kremacji. Może to po części odzwierciedlać kwestie chronologiczne, ponieważ tutaj kremacja wydaje się zaczynać później i trwać dłużej.

Kolejny wariant zachowań odkryty został podczas wykopalisk podjętych pomiędzy latami 1961–1962 przez Sonię Chadwick Hawkes na cmentarzysku o mieszanym obrządku w Worthy Park, Kingsworthy. W wyniku tych badań odsłonięto 94 groby szkieletowe i 46 grobów gdzie spalone szczątki złożono do urn (Hawkes, Grainger 2003, 1–11, 113–132; zob. także Williams 2006, 95–96). Artefakty nie występowały zbyt często, a wśród tych które wkładano do urn były niemal wyłącznie grzebienie i przybory toaletowe. W urnach 2, 3, 5, 11 oraz 23 (Ryc. 3) były kościane i rogowe grzebienie, podczas gdy w urnie 31 znaleziono dwa grzebienie. Ponadto szereg różnych przyborów toaletowych umieszczono w urnach 2,11, 23 (Ryc. 3) oraz 31. Jednak mnemoniczne znaczenie tych przedmiotów się tutaj nie kończy, ponieważ dwa grzebienie były kompozytowe (urny 5 i 11) i podobne do tych jakie znajdowane są okazjonalnie w grobach szkieletowych oraz na osadach. W pozostałych grobach (urny 2,3 23 i dwa z urny 31) grzebienie miały formę jednoczęściowych miniatur, w dwóch przypadkach zawierających otwór do podwieszenia. Nie wydaje się możliwym, aby przedmioty te pełniły funkcję przyborów higienicznych. Najprawdopodobniej należy uznawać je za miniatury, być może wykonane w celach rytualnych na potrzeby pogrzebu.

Urna 2 zawiera najbardziej dystynktywny zespół przedmiotów. Znajdowało się w niej dziesięć przyborów toaletowych i wszystkie zawieszone były na pierścieniu. Wśród nich był też przedmiot wstępnie zinterpretowany jako „miniaturowa włócznia".

Inny, lecz porównywalny, zestaw miniatur został znaleziony wraz z urną 23 (Ryc. 3), z której wydobyto cztery miniaturowe przedmioty, z czego jeden przypomina „młot Thora" znany z późniejszych odkryć skandynawskich (Hawkes, Grainger 2003, 124, 130). Niewykluczone, że może to być najstarszy przykład amuletu w kształcie młota z okresu wczesnego średniowiecza (por. Gardeła 2014).

Materialność również mogła odgrywać rolę w sposobach w jakie traktowano omawiane przedmioty w kontekście śmierci. W grobach szkieletowych, współczesnych z ciałopalnymi, przybory toaletowe są zazwyczaj wykonane ze stopów miedzi (Williams 2007). Natomiast wszystkie z grobów ciałopalnych znalezionych w Worthy Park wykonane były z żelaza. Przedmioty te ponadto wydają się być miniaturami.

Zdecydowana większość urn nie zawierała grzebieni oraz przedmiotów toaletowych, więc kuszące jest rozważenie okoliczności, które sprawić mogły że szereg osób pochowano wraz z nimi. Możliwe jest, ze osoby, którym dawano do grobów miniaturowe przedmioty były specjalistami od rytuałów (ang. *ritual specialists*) albo członkami jakiejś innej, szczególnej grupy społecznej. Możliwe jest również, że przedmioty te bywały regularnie używane w trakcie pogrzebów zanim zostały pochowane z rytualnymi specjalistami (por. Dickinson 1993; Geake 2003; zob. także Williams 2006, 96; 2007, 87; 2013). Mając na uwadze ograniczony charakter materiałów funeralnych trudno być

w podobnych kwestiach pewnym. Jasne jest jednak, że praktyka ta była podejmowana w obrębie społecznych działań rytualnych. Inne cmentarzyska o mieszanym obrządku z środkowej i południowej Anglii pokazują, że groby z Worthy Park nie są unikatowe, choć inne przybory toaletowe znane są z odosobnionych i/lub słabo rozpoznanych bądź źle wyeksplorowanych grobów. Jednymi z lepiej rozpoznanych cmentarzysk, gdzie zarejestrowano podobny zbiór żelaznych miniatur w grobach ciałopalnych jest cmentarzysko w Saxton Road, Abingdon (Oxfordshire) (Leeds, Harden 1936).

W swojej dyskusji nad miniaturyzacją, Back Danielsson (2007, 172–175) podkreśliła zdolności miniatur do powodowania myślenia w sposób metaforyczny. W specyficznym kontekście pochówków ciałopalnych na stanowiskach z południowej Anglii tylko w niektórych grobach widzimy bardziej dystynktywne użycie narzędzi toaletowych, co różni się od szerzej rozpowszechnionej praktyki tego typu we wschodniej Anglii. Przedmioty te mogły zyskiwać znaczenia w związku z destrukcją ciała w ogniu i jego odbudową po śmierci. Mogło się to dokonywać poprzez żelazne i miniaturowe właściwości przedmiotów służących temu, aby w metaforyczny sposób przyrównać kremację z kowalstwem i innymi technologiami transformacji, w których rozmaite rzeczy są rekonstruowane przy pomocy ognia. Zdecydowanie miniaturyzacja może być postrzegana jako kondensująca i wzbogacająca właściwości tych przedmiotów, szczególnie wtedy gdy wykorzystywane są one w kontekście osób zmarłych, być może aby wzmocnić regenerujący aspekt rytuałów odbywających się po akcie kremacji.

Brak dowodów jako kontekst

Skoro niedawno opublikowane materiały z Cleatham, Alwalton i Worthy Park wskazują, że znaczenie grzebieni i przyborów toaletowych jest różnorodne, wobec tego istnieją zapewne kolejne cmentarzyska gdzie brak zainteresowania tą kategorią przedmiotów nie można wyjaśnić jedynie słabą ich eksploracją lub stanem zachowania. W przypadku starszych badań wykopaliskowych łatwo jest uznać brak dowodów jako wynikający ze stanu zachowania materiałów na danym cmentarzysku lub z nieuważnej eksploracji oraz niezbyt wnikliwej dokumentacji zawartości urn (np. Leahy 2007, 208). Niemniej jednak, szereg dobrze przebadanych i opublikowanych cmentarzysk stopniowo pozwala na stworzenie obrazu, w którym deponowanie omawianych przedmiotów w grobach nie było jednakowe w obrębie praktyk ciałopalenia na terenie wszystkich terytoriów wchodzących w skład późno V- oraz VI-wiecznej Anglii. Zamiast osłabiania argumentu na temat ich znaczenia, zebrane dowody wskazują, że brak takich przedmiotów w grobach nie wynikał jedynie z przyczyn tafonomicznych. Istnieją znane od dawna przypadki, gdzie brak grzebieni i przyborów toaletowych rzucał się w oczy. Innymi słowy, coraz bardziej ewidentnym jest, że wyposażanie grobów w przybory toaletowe i grzebienie było nie tylko praktyką różnorodną, ale również, że niektóre anglosaskie społeczności się jej wystrzegały.

W East Anglia i East Midlands niewielką ilość omawianych przedmiotów na cmentarzyskach w South Elkington (Lincolnshire) (Webster 1952), Illington (Suffolk) (Davison *et al.* 1993) oraz Snape (Suffolk) (Filmer-Sankey, Pestell 2001, 161) można postrzegać jako efekt słabego stanu zachowania i kiepskiej jakości badań. Niemniej jednak niewielka ilość grzebieni i przyborów toaletowych w Thurmaston (Leicestershire) (Williams 1983) wymaga komentarza. Podobnie, przykłady dobrze wyeksplorowanych i przeanalizowanych grobów ciałopalnych nieposiadających grzebieni są dość powszechne w Essex. Wśród nich wyróżnić można Great Chesterford (Essex) gdzie na cmentarzysku o mieszanym obrządku znaleziono 34 pochówki ciałopalne, które jednak zawierały kilka innych przedmiotów (Evison 1994). Wykopaliska ze Springfield Lyons (także w Essex) doprowadziły do odkrycia cmentarzyska o mieszanym obrządku pogrzebowym z 143 grobami ciałopalnymi i 114 grobami szkieletowymi (Tyler, Major 2005). Tylko 23 z grobów ciałopalnych ze Springfield Lyons zawierało przedmioty (23/141 = 16%) – jest ich tam nawet mniej niż na stanowisku w Snape, gdzie badania prowadzono w dziewiętnastym wieku i gdzie stan dokumentacji był wyjątkowo słaby. Wiele z przedmiotów miało ślady działania ognia co sugeruje, że były one złożone na stosie, chociaż wśród możliwych darów złożonych dopiero do grobu (tzn. nie będących na stosie) wyróżnić można szczypce wykonane ze stopów miedzi (Mays 2005, 11). Znikoma uwaga jaką przykładano do praktyk następujących po akcie kremacji jest także dodatkowo odzwierciedlona w niewielkiej wadze kości z urn ze Springfield Lyons – wiele z nich wydaje się być „zastępczymi" depozytami (ang. *token deposits*), podczas gdy urny były często niedekorowane i występował tam też szereg pochówków ciałopalnych nie posiadających urn (Tyler, Major 2005, 10). Niedawno opublikowany raport z cmentarzyska w Rayleigh (Essex) pokazuje podobny obraz ubóstwa darów składanych na stosach oraz nieliczne dary grobowe (Ennis 2009). Richards opublikował tabele określające procentową ilość znalezisk z grobów ciałopalnych z Mucking (Essex) sugerując, że także tam grzebienie i przybory toaletowe były rzadko składane do grobów (Richards 1987, 109). Zostało to również potwierdzone w najnowszym opublikowanym raporcie z tego stanowiska (Hirst, Clark 2009; zob. także Squires 2015).

Podobną sytuację dostrzec można na wielu cmentarzyskach o mieszanym obrządku pogrzebowym z zachodnich i południowych Midlands. W grobach występowały niektóre przedmioty składane pierwotnie na stosie, ale na stanowisku w Wasperton (Scheschkewitz 2006; Lee 2007; Carver *et al.* 2009) nie znaleziono żadnych grzebieni ani przyborów toaletowych. Taka sama sytuacja dotyczy cmentarzyska o mieszanym obrządku z Lechlade (Gloucestershire) (Boyle *et al.* 1998). Na południe od Tamizy, regułą wydaje się być stosunkowo duża ilość pochówków ciałopalnych bez urn i słabo wyposażonych – wśród nich są urny z Portway, Andover (Hampshire) oraz Alton (Hampshire) (Cook, Dacre 1985; Evison 1988), Croydon, Surrey (McKinley 2003), Orpington (Kent) (Palmer 1984) i Apple Down (West Sussex) (Down, Welch 1990).

W związku z tym cmentarzyska z Saxton Road, Abingdon i Worthy Park, Kingsworthy wydają się być bardziej wyjątkami niż regułą w zakresie sposobów w jakie miniaturowe grzebienie i przybory toaletowe były składane do niektórych znalezionych tam urn. Patrząc całościowo, omówione w tej sekcji niniejszego artykułu przykłady sugerują, że deponowanie grzebieni i przedmiotów toaletowych w grobach było praktyką podejmowaną częściej we wschodnich (angielskich) regionach i znacznie rzadziej w południowych (saksońskich). Na ogólnym poziomie, są one znajdowane w regionach gdzie przywiązywano większą wagę do praktyk następujących po akcie kremacji, zarówno w zakresie występowania dekorowanych urn, niewielkim procencie pochówków pozbawionych urn, a także na lub w okolicy dużych cmentarzysk ciałopalnych.

Konkluzje

Motyw włosów w praktykach pogrzebowych w różnych kulturach wczesnośredniowiecznej Europy jest z pewnością ciekawym tematem, który wymaga dalszych, pogłębionych studiów (zob. Brundle 2013; Williams 2013; Ashby 2014). W badaniach tych należy wziąć pod uwagę reprezentacje ludzkiego ciała w sztuce (np. Nugent, Williams 2012) i materiały związane z włosami pochodzące zarówno z kontekstów osadowych jak i cmentarzysk, które wspólnie mogą pokazać zróżnicowane praktyki związane z higieną, a także sposoby konstruowania tożsamości i szersze ideologie łączące życie i śmierć poprzez metafory oraz działania odnoszące się do włosów. Rezultaty niniejszego studium pokazują lokalną i regionalną różnorodność w zakresie deponowania grzebieni i przyborów toaletowych ze spalonymi zmarłymi we wczesno-anglosaskiej Anglii – praktykom tym jak dotąd poświęcono niewiele uwagi. Uzyskany obraz jest częścią szerszej analizy różnic pomiędzy „centralnymi", wschodnio-angielskimi praktykami ciałopalenia zaczynającymi się we wczesnym V wieku, terytoriami środkowej i południowej Anglii, które omawiali w swej pracy Hills i Lucy (2013; zob. także Williams 2002a). Tym niemniej, specyficzne różnice pomiędzy tymi regionami nie poddawane były jak dotąd dyskusji. Dzięki publikacji nowych danych i krytycznej ocenie wcześniejszych materiałów ze wschodniej Anglii, interpretacja jaką wcześniej opublikowałem wydaje się nadal zasadna i podpierają ją dodatkowo nowe dane z ciałopalnego cmentarzyska w Cleatham (Leahy 2007; Squires 2013). Niepublikowane materiały z Loveden Hill wymagają jednak analiz w tym zakresie (zob. Fennell 1964). Moim zdaniem nie tylko możliwe jest, że praktyka kremacji rozpoczęła się tam wcześniej (Hills, Lucy 2013), ale zabiegi te wydają się być ponadto częścią złożonej rytualnej struktury tych stanowisk i być może wpływ mieli na nie pogańscy specjaliści od rytuałów jak również obrzędy i wierzenia niektórych rodzin oraz grup zamieszkujących rozmaite domostwa. Stanowisko w Alwalton pokazuje również, że niektóre grupy mogły uczynić z aktów deponowania grzebieni niemal powszechną praktykę, która stale towarzyszyła aktom ciałopalenia.

Częściowym wytłumaczeniem dla regionalnej różnorodności może być szczególny rozmiar i status dużych cmentarzysk ciałopalnych. W niniejszym tekście argumentowałem, że duże cmentarzyska ciałopalne były czymś więcej niż miejscami pochówku i że mogły one także służyć jako miejsca manifestowania rytualnej i politycznej władzy – służyły wobec tego jako lokalne miejsca kultu i rozmaitych ceremonii (Williams 2002b; 2004c). Jakkolwiek materialne dowody na te cechy są wieloznaczne istnieje możliwość, że specjaliści od rytuałów, lub elity sprawujące kontrolę nad tymi miejscami, wspierały kremację jako strategię wyróżniania jednostek poprzez współgranie motywu ekskluzji i inkluzji. Rytuał mógł bazować na zapamiętanych tradycjach z kontynentu europejskiego albo bazować na wymyślonych/zaaranżowanych tożsamościach zakorzenionych w wyobrażonej mitycznej przeszłości dla zmiennych i etnicznie zróżnicowanych grup społecznych (zob. także Williams 2014). Taka forma organizacji pochówku mogła być istotna dla grup imigrantów oraz zapewniać hiper-konserwatywną tożsamość w chwili śmierci na podzielonych i politycznie kontestowanych terenach Brytanii. Kwestia skali tych zjawisk oznaczała, że ta forma pochówku działała w odpowiedni sposób dla lokalnych grup z ograniczonym aparatem władzy. Zdecydowanie duże cmentarzyska z East Yorkshire, East Midlands i East Anglia można postrzegać jako należące do społeczności, które żyły niedaleko współczesnych im grup ludzkich praktykujących inhumację i te cmentarzyska nie wydają się stanowić wyznacznika spójnego „plemiennego" terytorium. Jest jednak jasne, że regionalnie skupiony zespół praktyk rytualnych mógł stanowić „ideologię transformacji" (zob. Williams 2001), tworząc i promując sposoby traktowania i postrzegania ciała w momencie śmierci, co mogło być związane ze spójną eschatologią i kosmologią transformacji i regeneracji zmarłych osób jako postaci posiadających swoją sprawczość i cielesność w obrębie naczyń, do których ich złożono. Jak widzieliśmy, nie wykluczało to także inhumacji i jakkolwiek była ona rzadziej praktykowana na wielu cmentarzyskach to widzimy na nich podobny związek pomiędzy naczyniami oraz żywieniem i pojeniem zmarłych. Jeżeli jednak kremacja była praktykowana w kontekście etnogenetycznym na poziomie lokalnym, to działania związane ze śmiercią mogły stanowić wyraz tożsamości związanych z danym terytorium, surowcami, mitami i pamięcią o pochodzeniu.

Chociaż Hills i Lucy (2013, 329–331) zbadali chronologię cmentarzyska w Spong Hill aby zasugerować interpretacje odnośnie czasu i skali anglosaskiej migracji, to ta zrewidowana chronologia także ma implikacje dla zrozumienia dlaczego duże cmentarzyska ciałopalne przestają być używane w VI wieku, czyli znacznie wcześniej niż wcześniej sądzono. Było to zdecydowanie za wcześnie na bezpośredni wpływ chrześcijaństwa na zaprzestanie kremacji. Okres ten jednak stanowił moment kiedy do władzy dochodziły różne lokalne siły, które mogły chcieć w jakiś sposób zneutralizować moc i znaczenie tych dużych cmentarzysk. Cmentarzyska o mieszanym obrządku, takie jak Alwalton, pokazują, że znaczenie grzebieni i przyborów toaletowych nie było ograniczone jedynie do największych cmentarzysk ciałopalnych. Ma-

teriały z południowej Anglii przydają dotychczasowym interpretacjom nowych wymiarów i pokazują jak na niektórych cmentarzyskach, miniatury przedmiotów składano do niewielkiej ilości wybranych grobów. Jak twierdzi Ashby (2014, 16) pokazuje to „heterogeniczność" omawianych praktyk. Ostatecznie staje się jasne, że brak grzebieni i przyborów toaletowych na niektórych stanowiskach, takich jak te w Essex i West Midlands, nie zawsze da się uznać za rezultat słabego zachowania takich przedmiotów lub nieodpowiednich metod wykopaliskowych. W tych przypadkach wygląda na to, że dawne społeczności przykładały znacznie mniej uwagi do aktów następujących po kremacji i być może sama kremacja uznawana była za wystarczający proces transformacji, a składanie do ziemi (pod ziemię) urn nie było tak istotne dla sposobów w jakie postrzegano i traktowano zmarłych.

W obliczu powyższych ustaleń można stwierdzić, że dary grobowe w pochówkach ciałopalnych miały zróżnicowane znaczenie. W przypadkach gdy były one dodawane do urn można przypuszczać, że przybory toaletowe i grzebienie były elementami zróżnicowanych wierzeń w anglosaskiej Anglii. Były one używane aby rekonstytuować społeczną pamięć i z prochów „tworzyć" przodków. Wobec tego, różne sposoby traktowania ciał zmarłych w praktykach ciałopalenia powinny nie tylko podkreślać lokalną i regionalną różnorodność wczesno-anglosaskich praktyk związanych ze śmiercią, ale być może także różnice w sposobach w jakie zapamiętywano dane postaci i/lub jak praktyki rytualne przenoszone były na arenę śmierci poprzez cielesną transformację i symbolikę włosów. Może to odzwierciedlać praktyki z Europy kontynentalnej lub te podejmowane przez germańskich osiedleńców, albo różnice w jakie te grupy konstruowały same siebie na nowo w post-migracyjnym świecie późnego V i VI wieku w obrębie różnych struktur społeczno-politycznych. Szczegóły odnośnie wierzeń i praktyk związanych z anglosaskim pogaństwem pozostają nam dziś nieznane, a „areny śmierci" jakimi są cmentarzyska nie dostarczą wszystkich odpowiedzi. Niemniej jednak, rozważając społeczny i religijny zakres form oraz różnorodności anglosaskich praktyk funeralnych, związek pomiędzy śmiercią, włosami i pamięcią może być uznany za zasadny.

Podziękowania

Niniejszy artykuł jest rezultatem długich dyskusji, które toczyły się przez ponad dekadę. Chciałbym w tym miejscu podziękować za wsparcie jakie otrzymałem od różnych osób podczas prezentowania tego referatu na seminariach, które odbyły się pomiędzy 2005–2008 r. na Uniwersytetach w Lund, Kalmarze, Sztokholmie i Uppsali we wrześniu 2007, a także w British Museum w marcu 2008 i na Uniwersytecie w Gotlandii w maju 2008. Podziękowania za komentarze do wcześniejszych szkiców tego artykułu kieruję do: Martin'a Carver'a, Ruth Nugent, Tim'a Pestell, Martin'a Rundkvist'a, Alex Sanmark, Sarah Semple oraz Kirsty Squires. Szczególne podziękowania kieruję do dra Leszka Gardeły za profesjonalne wskazówki redakcyjne i tłumaczenie.